

‘Liever geen bemoeienis met AKU-buitenlanders’

*Verenigingen van Italiaanse gastarbeiders bij de Algemene Kunstzijde Unie
1956-1985*

MA History

‘Global connections: Migration, Networks and Institutions’

Universiteit Leiden

Begeleiding: mevr. prof. M.L.J.C. Schrover

Januari 2012

Inge van der Hoeven

S0335134

Inhoudsopgave

<i>1. Introductie</i>	3
<i>1.1 Theorie</i>	4
<i>1.2 Historiografie</i>	9
<i>1.3 Materialen en methode</i>	11
<i>1.4 Structuur</i>	14
<i>2. Italiaanse en Spaanse gastarbeiders in Nederland: werving, opvang en organisatie</i>	15
<i>2.1 Werving en wetgeving</i>	15
<i>2.2 Opvang en huisvesting</i>	21
<i>2.3 Welzijn en organisatie</i>	25
<i>2.4 Verenigingsleven in de praktijk</i>	29
<i>2.5 Concluderend</i>	32
<i>3. Van N.V. Nederlandsche Kunstzijdefabriek tot AKZO</i>	33
<i>3.1 Van proeffabriek tot international</i>	33
<i>3.2 Crisis- en oorlogsjaren</i>	35
<i>3.3 Wederopbouw</i>	36
<i>3.4 Groei, crisis en herstructureringen</i>	37
<i>3.5 Personeel en verenigingen</i>	40
<i>3.6 Concluderend</i>	42
<i>4. Pionieren 1956-1960</i>	44
<i>4.1 De eerste wervingen in Gozzano</i>	44
<i>4.2 Casa d'Italia</i>	50
<i>4.3 Verdere wervingen in Gozzano</i>	52
<i>4.4 Acclimatiseren</i>	56
<i>4.5 Concluderend</i>	59
<i>5. Centraal werf- en woonbeleid 1960-1967</i>	60
<i>5.1 Wervingen door de overheid</i>	60
<i>5.2 Huisvesting: casa of pensions?</i>	65

5.3 Casa's	68
5.4 AKU-Italianen en Stichting Sociaal Caritatief Centrum (SSCC)	73
5.5 Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers, richting Italiaanse verenigingen	81
5.6 Sluiting casa's	84
5.7 Concluderend	85
6. Ontstaan van de eerste verenigingen 1968-1985	86
6.1 De laatste wervingen	86
6.2 De casa als gemeenschap	89
6.3 Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers	93
6.4 AKU-Italianen en de SBBW	96
6.5 Van casa naar zelfstandige huisvesting	100
6.6 Subcommissies worden verenigingen	101
6.7 Concluderend	105
7. Conclusie	107
8. Geraadpleegde literatuur	109
8.1 Literatuur	109
8.2 Online databases en websites	114
8.3 Staatsdocumenten	114
9. Geraadpleegde bronnen	115
9.1 Archiefmateriaal	115
9.2 Interviews	115

1. Introductie

‘Er rest ons niets meer dan onder andere het juridische gevecht aangaan met Islamitisch Centrum Zoetermeer’, stellen protesterende buurtbewoners op 9 november 2011 op hun weblog. *‘Dit gevecht zal ons als partijen recht tegenover elkaar zetten en de integratie in de weg staan.’* In een heftige discussie tussen buurtbewoners, gemeente en Stichting Islamitisch Centrum Zoetermeer over de bouw van een moskee in de Zoetermeerse wijk Seghwaert, gebruikt de protestbeweging mogelijke desintegratie van de Marokkaanse groepering als belangrijk argument om het plan te blokkeren. Terwijl een CDA-wethouder verwijst naar de *‘maatschappelijke behoefte van de islamitische gemeenschap’* stelt de protestbeweging dat er door de nabijheid van de moslimgemeenschap *‘een steeds groter wordende kloof zal ontstaan i.p.v. meer begrip voor elkaar.’*

Het is niet de eerste keer dat er een verband wordt gelegd tussen gemeenschapsvorming van een minderheid en de integratie van die groep. Al toen de gastarbeiders die in de jaren vijftig tot en met zeventig naar Nederland waren gekomen zich gingen organiseren, discussieerden politici en wetenschappers over de vraag of migrantenorganisaties bijdragen tot integratie van de nieuwkomers in het gastland of dat ze de wig tussen immigranten en het nieuwe thuisland juist vergroten. Om dat te kunnen bepalen, is het zaak om eerst de actoren en factoren die een rol spelen bij het ontstaan en voortbestaan van immigrantenorganisaties op een rijtje te zetten. In het huidige historisch debat kunnen we die grofweg onder twee categorieën scharen: de opportunity structure - de machtssamenstellingen in de maatschappij van vestiging – en de eigenschappen van de immigrantengemeenschap zelf. In paragraaf 1.2 kom ik hier uitgebreid op terug.

Voor de naoorlogse gastarbeiders - waaronder vermoedelijk ook een deel van de Marokkaanse moskeegangers valt - speelde bovendien een derde actor een centrale rol in de ontwikkeling van het migratiepatroon, de huisvesting en de opvang van de gastarbeiders: de werkgevers. Juist het bedrijfsleven heeft veel invloed uitgeoefend op de komst en het verblijf van de eerste lichten arbeidsmigranten in Nederland. Omdat de werkgevers bovendien verantwoordelijk waren voor het maatschappelijk en geestelijk welzijn van hun buitenlandse werknemers is het heel waarschijnlijk dat ook het ontstaan van verenigingen zich niet helemaal buiten hun invloed heeft voltrokken. Toch is de vraag wat de rol van de werkgever was bij het ontstaan van clubs, comités en verenigingen nog niet gesteld.

In deze scriptie wil ik dat nu juist wél doen. Aan de hand van de Italiaanse gastarbeiders die tussen 1956 en 1985 bij de Algemene Kunstzijde Unie (AKU) in Arnhem en Ede kwamen

werken, onderzoek ik de invloed van het bedrijf op de ontwikkeling van Italiaanse migrantenorganisaties. De vraag die daarbij centraal staat, is hoe en waarom de werkgever invloed uitoefende op de ontwikkeling van immigrantenorganisaties. In Arnhem en Ede is de AKU/ Enka tijdenlang de grootste werkgever van Italiaanse en Spaanse gastarbeiders geweest. Er zijn relatief veel verenigingen ontstaan en de Italianen staan over het algemeen bekend als een groep die succesvol is geïntegreerd in de samenleving. Ze lenen zich daarom perfect voor een casestudie naar het aandeel dat een werkgever daarin heeft gehad.

1.1 Theorie

De centrale vraag in het debat over immigrantenorganisaties is welke rol zij spelen in het integratieproces in de maatschappij van vestiging. Stimuleren zij de integratie van nieuwkomers of maken zij juist dat immigranten zich van hun nieuwe thuisland isoleren?¹ Hoe meer de immigrantenorganisaties worden aangesproken op hun brugfunctie en betrokken worden bij het vestigingsproces, des te meer ze onderdeel gaan uitmaken van de ontvangende samenleving, stellen Penninx en Schrover.²

Veel onderzoeken hebben een vergelijkbare strekking. Cordero-Guzmán bijvoorbeeld stelt dat zelforganisaties van migranten een sleutelrol vervullen bij verschillende aspecten van het integratieproces. Hij denkt dan onder andere aan steun bij het vestigingsproces, begeleiding bij de socio-economische aanpassing, belangenbehartiging, verbinding tussen land van herkomst en maatschappij van vestiging.³ Immigrantenverenigingen zouden sociaal kapitaal kunnen creëren, zowel op individueel als op groepsniveau.⁴

Over de politieke invloed van immigrantenorganisaties bestaat verdeeldheid. Sommigen concluderen dat immigrantenorganisaties meestal te versnipperd zijn om aanspreekpunt van de gemeenschap te worden.⁵ Anderen denken dat politiek activisme en een hecht verenigingsleven de politieke participatie en burgerschapszin juist bevorderen.⁶ Vanuit dat

¹ R. Penninx en M. Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001)

² *Ibidem*, 57

³ H. R. Cordero-Guzmán, 'Community-Based Organisations and Migration in New York City', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 889 – 909, aldaar 889

⁴ M. Fennema en J. Tillie (1999), 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25:4 (1999) 703-726, aldaar 722-723; I. Bloemraad, 'The Limits of de Tocqueville: How Government Facilitates Organisational Capacity in Newcomer Communities', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 865-887, aldaar 883

⁵ M. Hooghe, 'Ethnic Organisations and Social Movement Theory: The Political Opportunity Structure for Ethnic Mobilisation in Flanders', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 975-990, aldaar 988-989

⁶ A. Y. Chung, 'Politics Without the Politics: The Evolving Political Cultures of Ethnic Non-Profits in Koreatown, Los Angeles', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 911-929, aldaar 911; Fennema en Tillie, 'Political participation'

perspectief zouden zelforganisaties een leerschool vormen voor de verwerving van sociale competenties en burgerschapszin in het gastland, een katalysator van het integratieproces.⁷ Schrover en Vermeulen stellen zelfs dat immigrantenorganisaties een indicator vormen voor de manier waarop immigranten tegen verschillen tussen zichzelf en de ontvangende samenleving aan kijken en hoe die verschillen door anderen worden ervaren, weerspiegeld in het overheidsbeleid.⁸

Om dat te kunnen bepalen is het allereerst zinvol om te definiëren wat we onder een immigrantenorganisatie verstaan. Gaat het alleen om organisaties die zijn opgericht door leden van de eigen gemeenschap en die formeel als zodanig zijn geregistreerd? Of vallen informele verbanden, instanties met betaalde werknemers en kerken onder dezelfde noemer? De vraag of we ons beperken tot organisaties van eerste- en tweedegeneratiemigranten en hoe die zich binnen het integratievraagstuk verhouden tot organisaties van latere generaties is binnen de context van dit onderzoek minder belangrijk, omdat er nog geen tweede generatie actief was toen de eerste organisaties ontstonden.⁹

In de literatuur over immigrantenorganisaties maken sommige auteurs onderscheid tussen lossere initiatieven, verschillende typen organisaties en dienstverlenende organisaties.¹⁰ Andere auteurs achten het onderscheid tussen instrumentele en expressieve organisaties van belang. Een instrumentele organisatie zou zich meer richten op de beïnvloeding van het politieke besluitvormingsproces terwijl de expressieve variant meer voorziet in culturele en vrijetijdsactiviteiten.¹¹ Chung, Rodriguez-Fraticelli, Moya en Fennema denken bij een immigranten- of etnische organisatie in de eerste plaats aan non-profit of vrijwillige organisaties. Moya noemt dit ook wel een secundair verband, ergens tussen primaire verbanden van familie en kennissen en tertiaire instituties als de staat in.¹²

Een gebrek aan documentatie zoals notulen en statuten heeft er echter toe geleid dat officiële immigrantenorganisaties in de bestaande literatuur zijn oververtegenwoordigd, terwijl informele – en dus slecht gedocumenteerde – initiatieven, organisaties van tijdelijke

⁷ A.J. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2: Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004)

⁸ M. Schrover en F. Vermeulen, 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 823-832, aldaar 831

⁹ Zie voor meer informatie: J.C. Moya, 'Immigrants and Associations: A Global and Historical Perspective', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 833-864

¹⁰ Cordero-Guzmán, 'Community-Based Organisations', 889; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville', 876

¹¹ R. Curtis en L. Zurcher, 'Social movements: an analytical exploration of organizational forms', *Social Problems* 21:3 (1974) 356-370, aldaar 357; Hooghe 'Ethnic Organisations'

¹² C. Rodriguez-Fraticelli, e.a., 'Puerto Rican non-profit organisations in New York City', in: H.E. Gallegos en M. O'Neill (eds.), *Hispanics in the Non-Profit Sector* (New York 1991) 33-48; Chung, 'Politics Without the Politics'; Moya, 'Immigrants and Associations', 833-835; M. Fennema, 'The concept and measurement of ethnic community', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30:3 (2004) 429-447

migranten, individuele immigranten en mensen die zich bij de katholieke kerk aansloten veel minder aan bod komen. We zouden daardoor een vertekend beeld kunnen hebben van de manier waarop migranten zich organiseren.¹³ Dat geldt bijvoorbeeld voor de informele activiteiten die plaatsvinden in casa's – bestemd voor opvang of recreatie van Italiaanse en Spaanse gastarbeiders – en die in deze scriptie ook gedefinieerd worden als een vorm van informeel organiseren.

Al deze benaderingen in overweging genomen definieer ik een immigrantenorganisatie als een secundair verband van een groep nieuwkomers, die zich op de een of andere manier organiseert. Het initiatief wordt genomen voor of door de migranten, de groep deelnemers hoeft niet persé uit hetzelfde land afkomstig te zijn en het verband hoeft niet in statuten te zijn vastgelegd. Omdat ik vooral geïnteresseerd ben in de invloed van de werkgever op het ontstaan van verenigingen, vallen migranten van de tweede generatie buiten het bestek van deze scriptie.

De theoretische literatuur over de factoren die de totstandkoming en toekomstkansen van dit soort organisaties beïnvloeden, is grofweg in drie categorieën onder te verdelen.¹⁴ Sommige auteurs leggen de nadruk op de rol die de migrantengemeenschap zelf speelt bij de vorming van organisaties. De financiële middelen, het migratiepatroon en de culturele verschillen met de ontvangende samenleving zouden bepalend zijn voor de neiging van immigranten om een organisatie op te richten.¹⁵ Fennema en Tillie benadrukken de invloed van het sociaal kapitaal van de nieuwkomers: het vermogen van een groep om collectief te opereren en gezamenlijke doelen te behalen.¹⁶

Anderen kijken naar de structuur van de ontvangende samenleving, ook wel opportunity structure genoemd. Essentieel is dan de vraag hoe machtssamenstellingen in het land van vestiging de kansen voor immigrantenorganisaties beïnvloeden.¹⁷ Sommigen richten zich daarbij op de staat als bepalende actor in de totstandkoming van de opportunity structure.¹⁸

¹³ Moya, 'Immigrants and Associations', 833-835; Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel?*, 14; Fennema 'Concept of ethnic community', 440-441

¹⁴ Van Heelsum, *Migrantenorganisaties deel 2*

¹⁵ R. Breton, 'Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants', *American Journal of Sociology* 70:2 (1964) 193-205, aldaar 204

¹⁶ M. Fennema en J. N. Tillie, 'Civic Communities, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups', *Connections*, 24:1 (2001) 26-41, aldaar 33-35

¹⁷ T. Caponio, 'Policy Networks and Immigrants' Associations in Italy: The Cases of Milan, Bologna and Naples', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 931-950, aldaar 948; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville', 872

¹⁸ R. Koopmans en P. Statham, 'Migration, Ethnic Relations, and Xenophobia as a Field of Political Contention: An Opportunity Structure Approach', in: R. Koopmans en P. Statham (eds.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives* (Oxford 2000) 13-56, aldaar 38-40

Bij vergelijking van gebieden in hetzelfde land blijkt echter dat de opportunity structure op lokaal niveau erg kan verschillen.¹⁹

Hetzelfde geldt voor de zendende maatschappij, laten onder andere Suurenbroek en Schrover zien in hun artikel over Friese organisaties in Nederland.²⁰ Vaak blijkt dat consulaten en ambassades via immigrantenorganisaties invloed op hun onderdanen willen blijven uitoefenen.²¹ Bovendien bepalen zowel de ontwikkelingen in het land van vestiging als in land van herkomst – en dus niet alleen de dynamiek binnen de migrantengemeenschap – voor een groot deel hoe organisaties veranderen, concludeert Schrover uit haar onderzoek naar negentiende-eeuwse Duitse verenigingen in Nederland.²²

De twee benaderingswijzen van immigrantenorganisaties kun je ook wel definiëren als het topdown-perspectief – waarbij beleidsmakers en actoren in de samenleving centraal staan - en het bottomup-perspectief, met de immigranten als middelpunt van analyse.²³ Geïntegreerde modellen, waarbij zowel de opportunity structure als de eigenschappen van de migrantengemeenschappen worden onderzocht, doen wellicht meer recht aan de werkelijkheid.²⁴ Misschien wel de eersten die de nadruk legden op interactie waren Hannan en Freeman, daarin nagevolgd door Minkoff.²⁵ Zij verwierpen het idee dat organisaties zich altijd aan een dominante stroming aanpassen. In plaats daarvan maakten ze gebruik van ecologische organisatiemodellen: ze onderzochten het proces van organisatievorming aan de hand van principes als omgevingsinvloed, competitie en selectie.

Zo'n geïntegreerd model biedt ook ruimte om te bekijken of er een crowding-out effect heeft plaatsgevonden bij het ontwikkelingsproces van organisaties.²⁶ In andere woorden: hebben initiatieven van overheid en andere officiële instanties het ontstaan van migrantenorganisaties overbodig gemaakt of zelfs tegengewerkt? De relatie tussen overheidsbemoeienis en het ontstaan van migrantenorganisaties is volgens Schrover en Vermeulen klokvormig. Te weinig

¹⁹ F. Vermeulen, 'Organisational Patterns: Surinamese and Turkish Associations in Amsterdam, 1960-1990', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 951-973, aldaar 951-952

²⁰ F. Suurenbroek en M. Schrover, 'A Separate Language, a Separate Identity? Organisations of Frisian Migrants in Amsterdam in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 991-1005, aldaar 991

²¹ M. Schrover, J. ten Broeke en R. Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008); S.K. Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* (Amsterdam 2004)

²² M. Schrover, "Whenever a Dozen Germans Meet ..." German Organisations in the Netherlands in the Nineteenth Century', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32:5 (2007) 847-864, aldaar 847

²³ Penninx en Schrover, *Bastion of Bindmiddel? 2*

²⁴ Schrover en Vermeulen, 'Immigrant Organisations', 824; Van Heelsum, *Migrantenorganisaties deel 2*

²⁵ M.T. Hannan en J. Freeman, 'The population ecology of organizations', *American Journal of Sociology* 82:5 (1977) 929-964, aldaar 929-931, 957; D.C. Minkoff, *Organizing for equality, the evolution of women's and racial-ethnic organizations in America, 1955-1985* (New Brunswick 1995)

²⁶ Schrover en Vermeulen, 'Immigrant Organisations'; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville'; Caponio, 'Policy Networks and Immigrants'; Hooghe 'Ethnic Organisations'

en te veel concurrentie met overheidsinstanties leidt ertoe dat immigranten minder snel tot de oprichting van formele organisaties zullen overgaan.²⁷ Het is de vraag of ook andere actoren een crowding-out effect teweeg kunnen brengen.

Zoals ik eerder al schreef is een actor waarvoor binnen geen van deze theoretische perspectieven een aandeel is gereserveerd en die desalniettemin van grote invloed kan zijn op de ontwikkeling van immigrantenorganisaties het bedrijfsleven. Het waren de bedrijven die werkgelegenheid creëerden en die ervoor zorgden dat grote groepen gastarbeiders (tijdelijk) een nieuwe thuishaven kozen. Werkgevers spoorden de overheid aan om werkvergunningen aan de immigranten te verstrekken. Bovendien waren Nederlandse werkgevers in de jaren vijftig en zestig van overheidswege verplicht om voor de huisvesting en het geestelijk en maatschappelijk welzijn van de nieuwelingen te zorgen. Ze controleerden hun werknemers niet alleen tijdens werktijd, maar ook daarbuiten.²⁸ Om die reden is de kans erg groot dat de werkgever ook het ontstaan van verenigingen heeft beïnvloed. Hoe dat is gebeurd is echter nog nooit onderzocht, waardoor de actor geen deel uitmaakt van de besproken theoretische kaders.

Naar het voorbeeld van Anja van Heelsum heb ik in figuur 1 de verschillende elementen die een rol kunnen spelen bij het ontstaan en de ontwikkeling van een immigrantenorganisatie in een schema geplaatst.²⁹ Onder de categorie ‘opportunity structure’ vallen het beleid van landelijke en lokale overheid, de Europese en internationale regelgeving, maar bijvoorbeeld ook de maatregelen die het land van herkomst neemt met betrekking tot emigranten. Ook de invloed van organisaties die niet direct aan de staat gekoppeld zijn, maar wel te maken hebben met de opvang van migranten of invloed kunnen uitoefenen op het beleid: kerken, vrijwilligersorganisaties en lobbygroepen bijvoorbeeld.

In het rechterblok staan de factoren die te maken hebben met de immigrantengemeenschap zelf, zoals de financiële middelen waarover de nieuwkomers beschikken, de kenmerken van de migrantengroep (leeftijdsopbouw, sekseratio, omvang van de groep) sociaal kapitaal (o.a. opleiding en netwerk), het migratiepatroon en de culturele verschillen met het land waar ze naartoe verhuizen. De elementen in linker- en rechterblok worden allebei beïnvloed door grote gebeurtenissen die de publieke opinie en het beleid een andere wending kunnen geven, zoals bijvoorbeeld de mijnramp in Marcinelle in het geval van de Italiaanse gastarbeiders.

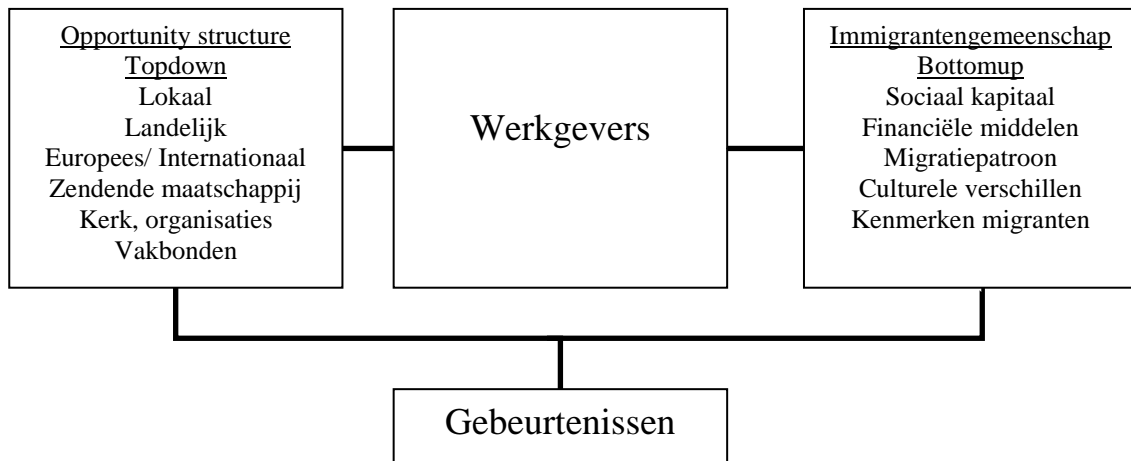
²⁷ Schrover en Vermeulen, ‘Immigrant Organisations’, 829-831

²⁸ H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1955* (Amsterdam 2008) 279

²⁹ A.J. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2: Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004)

De werkgevers - in het middelste blok – maken in de eerste plaats dat migranten al dan niet een aanstelling en een werkvergunning krijgen, veelal het primaire doel van de verhuizing. In de tweede plaats zijn zij in veel gevallen (mede)verantwoordelijk voor selectie, huisvesting en welzijn van de immigranten. Zij staan bovendien in nauw contact met de actoren en factoren aan linker- en rechterzijde.

Factoren die ontstaan en voortbestaan van immigrantenorganisaties beïnvloeden

Figuur 1

Deze scriptie draait vooral om die laatste actor. Tijdens het onderzoek naar de Italiaanse gastarbeiders in Arnhem bij de AKU/ Enka houd ik me vooral bezig met de rol die de werkgever speelde in de vorming van immigrantenorganisaties. Om die invloed in perspectief te plaatsen, richt ik me ook op de landelijke en lokale opportunity structure, de invloed van het land van herkomst, de vakbonden en de rol die kerken en enkele andere organisaties speelden. Omdat het erg ingewikkeld, kostbaar en tijdrovend geworden zou zijn om de achtergrond van de immigrantengemeenschap tot in detail te achterhalen, volsta ik wat dat betreft met een kortere profielschets van de Italiaanse gastarbeiders. Wat betreft relevante gebeurtenissen komen alleen ontwikkelingen aan bod die direct betrekking hebben op de gastarbeiders, zoals de veranderingen in de economische conjunctuur en de mijnramp in Marcinelle.

1.2 Historiografie

Als het gaat om onderzoek naar de geschiedenis van Italiaanse en Spaanse arbeidsmigranten wil ik in de eerste plaats verwijzen naar het werk van Will Tinnemans, die een gedetailleerde studie heeft gemaakt naar de komst en opvang van de grootse groepen naoorlogse mediterrane

gastarbeiders in Nederland, waaronder de Italianen.³⁰ In de jaren zeventig en tachtig zijn enkele studies naar Italiaanse arbeidsmigranten verricht, maar omdat de groep al snel als geïntegreerd werd beschouwd, zijn ze later slechts opgenomen in enkele overkoepelende studies naar Zuid-Europese migranten.³¹

Het huidige organisatiepeil van de grootste groepen immigranten in Nederland heeft de afgelopen jaren wel aardig wat aandacht gekregen. De resultaten van dat werk hebben geleid tot de vorming van een uitgebreide database van immigrantenorganisaties in de afgelopen halve eeuw, die te raadplegen is op de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).³² Veel van de studies die daaraan ten grondslag lagen heeft het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) per etnische minderheid uitgebracht.³³

Voor deze scriptie is daarbij vooral Mulders database van Italiaanse verenigingen van belang.³⁴ Mulder stelt dat de meeste Italiaanse zelforganisaties zijn opgericht door geëngageerde Italianen die op eigen gelegenheid naar Nederland kwamen, niet door geworven gastarbeiders, voor wie al veel werd georganiseerd. Bovendien zouden veel organisaties voortbouwen op bestaande organisaties en netwerken in Italië. Doordat Italianen een sterke band onderhouden met het gebied waar ze vandaan komen, hebben Italiaanse migranten in Nederland veel regionale organisaties opgericht.³⁵

³⁰ W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994); W. Tinnemans (ed.), *L'Italianità. De Italiaanse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1991)

³¹ D.J. Beukenhorst, e.a., *Italianen in Nederland. Arbeidsmigranten en hun kinderen* (Amsterdam 1987); D.J. Beukenhorst en T. Pennings, *Survey Italianen* (Amsterdam 1989); H. Brouwers-Kleywegt, C. Marinelli en E. Nuijten-Edelbroek, *Italianen in Nederland. Een onderzoek naar de mate van integratie van Italiaanse werknemers in Nederland* (Rotterdam 1976); L. Ruland, *De Friulaanse terrazzowerkers* (Utrecht 1986); F. Bovenkerk, *Italiaans ijs, de opmerkelijke historie van Italiaanse ijsmakers in Nederland* (Amsterdam 1983); F. Lindo en T. Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland. Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek* (Amsterdam 1992); F. Lindo, 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuideuropese arbeidsmigranten in Nederland' in: H. Vermeulen en R. Penninx, *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994)

³² Zie bijv.: M. Alferink en U. Bosma, *Indische Nederlanders en repatrianten, 1945-2007*; L. Lucassen, *Deutsche Verein in die Niederlanden*, te raadplegen op:

<http://search.iisg.nl/search/search?action=transform&xsl=migranten-form.xml&col=migranten&lang=nl>

³³ Zie bijv. A.J. van Heelsum en J. Tillie, *Turkse organisaties in Nederland: een netwerkanalyse* (Amsterdam 1999); A.J. van Heelsum, *Marokkaanse organisaties in Nederland: een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001), A.J. van Heelsum, *Chinese organisaties in Nederland* (Amsterdam 2003); M. Berger e.a., *Ghanese organisaties in Nederland* (Amsterdam 1998); M. Berger e.a., *Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse organisaties in Amsterdam* (Amsterdam 1998); A.J. van Heelsum, *Vluchtelingenorganisaties in Nederland* (Amsterdam 2004)

³⁴ M. Mulder, *Un sentimento Italiano. Italianen en hun organisaties in Nederland 1945-2007* (Afstudeerscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden 2008)

³⁵ *Ibidem*, 78-81

Om te begrijpen hoe organisaties zijn ontstaan, heb ik me voor dit onderzoek voornamelijk gericht op historische studies naar immigrantenorganisaties.³⁶ Relevant waren ook onderzoeken naar de ontwikkelingen van migrantengemeenschappen binnen een bepaalde plaats.³⁷ Lettinga bijvoorbeeld vergelijkt de Italiaanse gemeenschappen in Delft en Utrecht met elkaar. Ze onderzoekt hoe de verschillen zich verhouden tot het economisch en regionaal karakter van de twee steden en tot de karakteristieken van de migrantengemeenschappen. In haar verklaring is een belangrijke rol weggelegd voor de invloed van bepaalde personen, ook wel spilfiguren genoemd.³⁸

Vergelijkbaar en soms overlappend met historische studies naar immigrantenorganisaties zijn onderzoeken waarbij de nieuwkomers worden onderzocht binnen de context van de kerk als hulpverlenende instantie, die zeker voor katholieke immigranten aanvankelijk de opvang verzorgde.³⁹ Tot slot is er dan nog de categorie onderzoeken die immigranten binnen de context van het bedrijf bestuderen en die bij uitstek tot voorbeeld voor deze scriptie dienen.⁴⁰ Een goede illustratie daarvan is *Deventer blik. Geschiedenis van arbeidsmigranten in een Nederlandse industriestad (1945-2000)*.⁴¹ In deze studie naar arbeidsmigranten bij blikfabrikant Thomassen & Drijver in Deventer onderzoekt Ewout van der Horst wat voor invloed stad en industrie hebben op het vestigingsproces. Centraal daarbij staat de interactie

³⁶ L. Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004); U. Bosma, *Terug uit de koloniën, zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009); F. Vermeulen, *The immigrant organizing process, Turkish organizations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organizations in Amsterdam, 1960-2000* (Amsterdam 2006); M 't Hart, J. Lucassen en H. Schmal (eds.), *Nieuwe Nederlanders, Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996); M. Mulders, Het verenigingsleven van Slovenen, in: *Met de buik het brood achterna, mijn Sloveense geschiedenis* (Amsterdam 2009) 81-117

³⁷ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten, drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* (Den Haag 1980); J. van Baar en M. C. Schenk, *Alkmaarse arbeidsmigranten in de jaren '60* (Alkmaar 2005); G. van der Harst en L. Lucassen, *Nieuw in Leiden: plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998); G. Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000); E. Bult, R. de Prez en R. Scalzo, *Romeinen, bankiers en gastarbeiders. Italianen in Delft* (Delft 1996); A. Heering, *Van Schoorsteenvegers en pizzabakkers. Vier eeuwen Italianen in Groningen* (Utrecht 1985); T. Hoekstra, 'Italianen in Utrecht', *Oud Utrecht*, 71:4 (1998); M. Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002)

³⁸ A. Lettinga, Laat zien en horen dat jullie Italianen zijn. Een vergelijkend onderzoek naar de Italiaanse gemeenschappen van Delft en Utrecht (1960-2007) (Doctoraalscriptie migratiegeschiedenis Universiteit Leiden 2007) 98-103

³⁹ J.P. Dolan, *The immigrant Church, New York's Irish and German Catholics, 1815-1865* (Londen 1975); H.F.L. Wals, *Peregrinus in het zilver. 25 jaar welzijnswerk buitenlanders* (Beverwijk 1981); C. Laarman, 'De Portugeestalige migranten en hun parochies in de Nederlandse katholieke kerk, 1969-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2007) 117-142

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld E. van der Horst, *Deventer blik. Geschiedenis van arbeidsmigranten in een Nederlandse industriestad (1945-2000)* (Kampen 2005); Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*; M.C.M. van Elteren, *Staal en arbeid. Een sociaal historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende beleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966* (Leiden 1986) Band A: Periode 1924-1955. Band B: Periode 1956-1966; G. van Os, "'Ik kwam met een koffer van karton'. Spaanse arbeiders bij Philips in Eindhoven (1963-2003)', *Brabants Heem* 55:2 (2003) 45-57;

⁴¹ Van der Horst, *Deventer blik*.

tussen de migranten en de overheid, de bewoners, hulpverleners, de stadsgeschiedenis en de fabriek.

Een direct verband tussen de behandeling van het bedrijf en het ontstaan van migrantenorganisaties heeft echter nog niemand gelegd. Dat is precies wat ik in deze scriptie wel ga doen. Door enerzijds na te gaan hoe AKU/ Enka haar Italiaanse gastarbeiders wierf, opving en begeleidde en anderzijds te inventariseren hoe de immigrantengemeenschap zich organiseerde, probeer ik te achterhalen wat voor invloed de werkgever uitoefende op de organisatievorming van immigranten.

1.3 Materialen en methode

Voor de beantwoording van mijn hoofdvraag maak ik gebruik van literatuur, archiefstukken en interviews. Aan het tweede hoofdstuk ligt voornamelijk Nederlandstalige literatuur ten grondslag waarin de naoorlogse immigratie van mediterrane gastarbeiders naar Nederland wordt besproken. De informatie over de geschiedenis van het bedrijf (hoofdstuk 3) komt uit een paar herinneringsstudies die ter gelegenheid van jubilea zijn gepubliceerd en die bewaard worden in het Gemeentearchief Ede en in het Central Archive Department van AkzoNobel in Arnhem. Daarbij komen ook de verhoudingen tussen fabrieksleiding en personeel aan de orde, waarvoor ik me vooral heb gebaseerd op het onderzoeksverslag van Riet Beuker.⁴² Het belangrijkste bronnenmateriaal voor dit onderzoek is te vinden in het Content Management Department van AkzoNobel Enterprise (ANECMD), het concern waarin de Enka na enkele fusies is opgegaan. De afdeling personeelszaken hield de stukken over Italiaanse en Spaanse medewerkers in aparte dossiers bij.⁴³ Het archief voor het Italiaanse personeel beslaat een periode van januari 1956 tot eind 1979. De stukken uit de eerste periode geven een vrij volledig beeld van de wijze waarop de Italianen werden geworven en opgevangen. Interne en externe correspondentie, overheidscommuniqué's, personeelsbriefjes, notulen van vergaderingen met Italianencommissies en jaarverslagen zijn allemaal bewaard gebleven. De stukken uit de tweede helft van de jaren zestig zijn al iets schaarser, terwijl er uit de periode vanaf 1975 alleen enkele kostenoverzichten en externe brieven bewaard zijn gebleven. Voor de jaren vanaf 1965 bevatten ook de archiefmappen over Spaans personeel

⁴² R. Beuker, *Niet bij brood alleen. Sporen van de ENKA in de Edese samenleving* (Ede 2011)

⁴³ AkzoNobel Enterprise Content Management Department (verder ANECMD), Personnel policy for specific classes of individuals –by nationality (verder Personnel) inv. nr. 1268 Italianen 01-1956/12-1960, 01-1963/12-1968; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01-1961/12-1962, 01-1969/12-1979; ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963; ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09-1965/10-1967; ANECMD, Personnel, inv. nr. 55, Personnel, Italianen 05-1961/12-1967; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Personnel, Italianen 07-1965/12-1966, 07-1971/12-1972

enkele stukken die op de Italiaanse gastarbeiders van toepassing zijn. Waar de overige archiefstukken zijn gebleven, is onbekend.

Een andere belangrijke informatiebron waren drie interviews: Op 1 augustus 2011 heb ik gesproken met Romana Van Maanen – Bridda, van 1956 tot 1985 beheerster van verscheidene AKU-huizen voor Italiaanse en enkele Spaanse medewerkers. Aanvankelijk was zij van plan om kleuterjuf in Italië te worden. Zij kwam in naar Arnhem om in ijssalon *Trio* van haar broer te werken. Kort na haar huwelijk met een Nederlandse man en de geboorte van haar eerste kind hoorde ze via een Italiaanse terrazzowerker dat de AKU op zoek was naar een Italiaans-Nederlands beheerdersechtpaar. Er werden op een gegeven moment meer casa's geopend, maar Romana Van Maanen – Bridda en haar man waren de enigen die tot de sluiting van de laatste casa aan de AKU en de Italiaanse werknemers verbonden bleven. Bovendien richtte mevrouw Van Maanen twee verenigingen op: van 1979 tot 1995 zat zij de Nederlandse tak van de vereniging *Bellunesi nel Mondo* voor en in 1976 richtte zij een vrouwenafdeling van de *Acclisti* op. Mevrouw Van Maanen was een waardevolle informatiebron over het leven van de gastarbeiders, hun vrijetijdsbesteding en over de rol die de AKU/ Enka daarin speelde. Op 29 augustus 2011 interviewde ik Antonio Manfreda, geboren op 29 oktober 1933 in het Noord-Italiaanse Trecate. Hij hoorde bij de eerste lichte gastarbeiders, die in september 1956 uit Novara naar Arnhem kwam. Nadat hij meerdere baantjes in Italië en Zwitserland had vervuld, solliciteerde hij bij de textiel fabriek Bemberg in Gozzano, die deel uitmaakte van het AKU-concern. Bij Bemberg was geen plek, werd hem verteld, maar hij kon wel terecht bij de zusterfabriek in Nederland, waarvoor Bemberg werknemers aan het werven was. Manfreda accepteerde dat voorstel en vertrok naar Nederland. Hij leerde snel en klom op tot tolkinstructeur. Hoewel hij nog jarenlang op vacatures in Italië heeft gereageerd, heeft de Italiaan met een korte tussenpoos tot net voor zijn pensioen bij de AKU gewerkt. Tijdens ons gesprek vertelde hij over zijn werk, over de woonsituatie in de verschillende casa's, over de vrijetijdsbestedingen van de AKU-Italianen en over het Italiaanse centrum.

Tonino Ortù (Gadoni, 12-03-1946), die op 12 september 1970 vanuit Sardinië in Arnhem aankwam, leverde een nuttige aanvulling op het verhaal van zijn collega. Terwijl de Noord-Italiaan Manfreda een 'eerste-generatie-gastarbeider' was, hoorde de Zuid-Italiaan Ortù bij een van de laatste Italianen die de Enka aanstelde. Op 22 augustus 2011 sprak ik hem en zijn Nederlandse vrouw over werk, uitgaan, Casa de Pauw, relaties en over de Sardijnse vereniging. Net als mevrouw Van Maanen waren beide heren namelijk betrokken bij Italiaanse verenigingen: Manfreda was secretaris voor de Italiaanse vereniging die met hulp van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland tot stand kwam en Ortù zat

jarenlang zowel de lokale als de landelijke vertakking van de internationale vereniging *Circolo Sardo* voor.

Om erachter te komen hoe Italiaanse zelforganisaties in Arnhem zijn ontstaan en om de rol van de AKU/ Enka binnen dat proces in perspectief te kunnen plaatsen, heb ik stukken bestudeerd uit het archief van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland (SBBW), opgeslagen in het Gelders Archief in Arnhem.⁴⁴ Met 49 beschreven stukken is dit archief vrij omvangrijk. Het archief bevat jaarverslagen en notulen over de werkzaamheden en werkwijze van de stichting en de status van de immigrantengemeenschappen, maar ook een collectie krantenknipsels met enkele relevante artikelen over de gastarbeiders bij de AKU/ Enka.

1.4 Structuur

In hoofdstuk 2 beschrijf ik de ontwikkelingen in naoorlogs Nederland die te maken hebben met de werving en opvang door bedrijven van buitenlandse werknemers, de interactie met de overheid en – voor zover bekend - de vorming van immigrantenorganisaties. Vervolgens richt ik me in hoofdstuk 3 op de AKU/ Enka in Arnhem en Ede. Ik schets de context waarin het bedrijf begon met wervingen in Italië aan de hand van een korte beschrijving van de geschiedenis van het bedrijf.⁴⁵ Hoofdstuk 4, 5 en 6 gaan over de AKU/ Enka en de Italiaanse immigranten die er kwamen werken. Over de werving, de opvang, de woonsituatie, de hulpverlening en de vrije tijd. In hoofdstuk 4 beschrijf ik de periode van 1956, toen de AKU de eerste wervingen voorbereidde, tot augustus 1960, toen de AKU haar eigen wervingen stopzette en via het selectiecentrum van de overheid kandidaten kreeg toegewezen. Hoofdstuk 5 bestrijkt de periode van 1960 tot 1967, toen het aantal Italiaanse werknemers op zijn hoogtepunt was. In 1967 was die bezetting teruggelopen en werden de meeste casa's gesaneerd of gesloten. Hoofdstuk 6 gaat over de jaren 1967 tot en met 1985, toen de periode van groot verloop voorbij was, de Italianen die nog altijd voor de fabriek werkten zich in Nederland begonnen te settelen en de nieuwe Italianen die zich meldden in een grote casa werden opgevangen. Bovendien werden in deze fase de eerste organisaties opgericht. In de conclusie zal ik de belangrijkste resultaten bespreken en een terugkoppeling maken naar de onderzoeksvraag.

⁴⁴ Gelders Archief (verder GA), Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland 1964-1987 (verder SBBW), inv. nr. 3068, 2.1.1 – 2.7.49

⁴⁵ R. Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA: tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede* (Ede 2008); Beuker, *Niet bij brood alleen*

2. Italiaanse en Spaanse gastarbeiders in Nederland: werving, opvang en organisatie

In dit hoofdstuk laat ik zien hoe het Nederlandse bedrijfsleven in 1947 begon met de werving van laaggeschoolde mannen uit het gebied rond de Middellandse Zee, die tot 1974 steeds op tijdelijke basis de gaten op de arbeidsmarkt moesten dichten. Ik beschrijf hoe de eerste lichteningen gastarbeiders werden geworven, hoe zij werden gehuisvest en opgevangen en aan welke wetgeving zij onderhevig waren. Ook vertel ik hoe zij zich begonnen te organiseren en wat daarbij - indien bekend - de rol van het bedrijf was. Ik beperk me tot Italianen en Spanjaarden omdat deze groepen in veel opzichten vergelijkbaar waren. Dit hoofdstuk loopt grotendeels parallel met het verhaal over de Italiaanse gastarbeiders bij de AKU. Het vormt dan ook een kader waar ik de onderzoeksresultaten in de hoofdstukken vier, vijf en zes aan kan toetsen.

2.1 Werving en wetgeving

Toen kort na de Tweede Wereldoorlog de economische groei inzette en de productie van fabrieken werd opgeschaald, ontstond er al snel een spanning tussen de richtlijn van de overheid om zoveel mogelijk werk te verschaffen aan mensen uit eigen land en de krapte op de arbeidsmarkt. Vooral de metaalindustrie, de mijnen, de scheepsbouw en de textielindustrie kampten met tekorten die ze maar nauwelijks met Nederlandse krachten konden invullen. Wervingscampagnes in zogeheten overschotgebieden leverden weinig op. Ook de poel van arbeidskrachten in grensregio's in België en Duitsland was beperkt, onder andere omdat Nederlandse bedrijven met lage lonen productiekosten bespaarden. Door veel te exporteren wilde Nederland aan buitenlandse deviezen komen.⁴⁶

In 1947 gaf de overheid toestemming aan Hoogovens in IJmuiden om geschoolde arbeiders te werven in Italië en Frankrijk. Toen de Nederlandse overheid in 1949 voor de mijnbouw een eerste wervingsverdrag met Italië sloot, stuurden de Staatsmijnen net als tijdens het Interbellum weer personeelsfunctionarissen op pad.⁴⁷ Er zijn toen ongeveer zevenhonderd Noord-Italiaanse mannen op een eenjarig contract in Limburg komen werken.⁴⁸ Begin jaren vijftig liep het arbeidstekort in de metaalsector zo op dat de productiecapaciteit dreigde te worden ingeperkt. Omdat de overheid in haar ogen niet snel genoeg reageerde, organiseerde

⁴⁶ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 265

⁴⁷ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 46; Tinnemans, *Gouden armband*, 17

⁴⁸ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 274

de metaalindustrie vanaf oktober 1954 zelfstandige wervingsacties.⁴⁹ Een jaar later zette ze die voort via de Federatie van Werkgeversvakverenigingen in de Metaalindustrie.⁵⁰ Tussen 1955 en 1958 kwamen ongeveer 2600 Italianen naar Nederland, waarvan aanvankelijk het grootste deel bij de mijnen werd aangesteld.⁵¹ Hoogovens nam tot maart 1958 250 Italiaanse arbeiders in dienst, waarvan – tegen de richtlijnen van het verdrag in – de helft was getrouwd.⁵²

De wervingen namen veel tijd in beslag omdat zowel de juridische als de politieke betrouwbaarheid van sollicitanten gecontroleerd moest worden. Nederland was als de dood om communistisch gezinde arbeiders de grenzen binnen te halen, maar verloor mede door de vertragingen als gevolg van het betrouwbaarheidsonderzoek veel kandidaten aan Duitsland en Zweden, waar de lonen toch al hoger lagen.⁵³

In 1958 kwam de mijnindustrie door de concurrentie met goedkope stookolie uit Amerika in zodanige moeilijkheden dat de Italianen het veld moesten ruimen. Een aantal van hen werd vanaf 1959 door andere sectoren overgenomen. Zo nam Hoogovens nog eens 160 Italiaanse mijnwerkers aan nadat de fabriek tussen 1956 en maart 1958 al 250 gastarbeiders rechtstreeks uit Italië had gerekruteerd.⁵⁴

Ondertussen was de arbeidsmarkt nog altijd zo krap dat koppelbazen en personeelschefs via toeslagen en hogere zwarte lonen werknemers bij elkaar probeerden weg te kapen. Om te voorkomen dat dit ook met de buitenlandse arbeiders zou gebeuren, richtten drie werkgeversbonden in 1960 de Commissie Buitenlandse Arbeiders (CBA) op. Deze commissie zou in de daaropvolgende jaren in direct contact staan met de Nederlandse overheidsinstanties, die de commissie uitgebreide bevoegdheden gaven. Namens het bedrijfsleven pleitte de CBA voor snelle werving en een soepel toelatingsbeleid. Ze adviseerde de overheid en coördineerde de wervingsactiviteiten. Om goed op de wensen van het bedrijfsleven in te kunnen spelen, startte de commissie met een inventarisatie van de behoefte aan buitenlandse arbeidskrachten. De publicatie van *De Italiaan in het bedrijf* moest de aanvankelijk minimale respons vergroten en meer werkgevers over de streep trekken.⁵⁵

De overheid sloot op 6 augustus 1960 een nieuwe wervingsovereenkomst met Italië. Vanaf dat moment mochten alle bedrijfssectoren Italiaanse werknemers aanstellen. De voorkeur ging

⁴⁹ Eindverslag van de Commissie-Blok, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 28 689, nr. 8-9, Onderzoek integratiebeleid, 225-226

⁵⁰ *Ibidem*, 168

⁵¹ Tinnemans, *Gouden armband*, 19

⁵² *Ibidem*, 19

⁵³ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 62-63

⁵⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 274-275

⁵⁵ Tinnemans, *Gouden armband*, 32

uit naar jonge en ongehuwde mannen, omdat die groep in pensions en kosthuizen gehuisvest kon worden, wat belangrijk was in deze tijd van woningnood.⁵⁶

Het verdrag versoepelde de toelatingseisen voor gastarbeiders. Hoewel de meeste Italianen op een eenjarig contract naar Nederland werden gehaald, mochten werkgevers hun ook een contract voor onbepaalde tijd aanbieden. De Italianen mochten zelf een werkgever kiezen en hadden bij werkloosheid of beëindiging van het arbeidscontract recht op bemiddeling door het arbeidsbureau.⁵⁷ Eenmaal per jaar mochten de werknemers op kosten van hun werkgever op reis naar hun vaderland. En aangezien de gastarbeiders niet bij de reguliere pensioenfondsen konden worden aangesloten, stortten grote werkgevers de pensioenbijdrage vaak in een speciale spaarpot.

Voor bedrijven was het nu mogelijk om rechtstreeks te werven, waarbij de periode tussen selectie en eerste werkdag aanzienlijk korter moest worden dan in de voorgaande jaren. De belangrijkste maatregel die dat moest bewerkstelligen was de voorselectie van kandidaten door Italiaanse arbeidsbureaus. Zo hoefden Nederlandse selectiecommissies niet langer een beroep te doen op de Italiaanse Carabinieri en katholieke vakorganisaties om de politieke betrouwbaarheid van hun sollicitanten te controleren.⁵⁸

Voor de wervingen opende het Rijks Arbeidsbureau (RAB) een selectiecentrum in Milaan.⁵⁹ Bedrijven gaven via de gewestelijke arbeidsbureaus (GAB's) door hoeveel buitenlandse werknemers ze nodig hadden. De werkgevers op hun beurt probeerden sollicitanten te lokken met advertentiecampaagnes waarin ze de gunstige sociale omstandigheden en het goedkope levensonderhoud in Nederland benadrukten. Vervolgens kon het RAB putten uit een contingent Italianen dat zich bij lokale Italiaanse arbeidsbureaus had aangemeld. Na een sollicitatiegesprek en een medische keuring konden de gastarbeiders naar Nederland vertrekken.

Werkgevers waren niet erg blij met deze gang van zaken. De overheid had het bedrijfsleven niet betrokken bij de onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden en ook de werving en selectie regelde het RAB nu helemaal zelf. Als compensatie mocht een vertegenwoordiger van de bedrijfstak waarvoor gastarbeiders werden geselecteerd de wervingen bijwonen.

Hoogovens bijvoorbeeld stuurde een afgevaardigde van het bedrijf naar het Emigratiecentrum in Milaan waar hij samen met een vertegenwoordiger van het Rijksarbeidsbureau geschikte

⁵⁶ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 270

⁵⁷ Tinnemans, *Gouden armband*, 30-31

⁵⁸ *Ibidem*, 30

⁵⁹ *Ibidem*, 17-33

kandidaten selecteerde.⁶⁰ De sollicitanten hadden zich aangemeld via lokale arbeidsbureaus en waren technisch voorgeselecteerd en medisch gekeurd door externe organisaties.⁶¹ In heel Nederland kwamen in 1960 ongeveer 1500 Italianen aan, gevolgd door vierduizend in 1961.⁶² Ook nadat het Nederlands Selectie Centrum in Milaan in 1965 werd opgeheven, bleef de overheid nauw betrokken bij de werving.

Naar model van de overeenkomst met Italië sloot Nederland in april 1961 een wervingsverdrag met Spanje.⁶³ Reden was dat de werving in Italië steeds moeizamer verliep: de Italiaanse economie groeide waardoor het animo om in het buitenland te werken kleiner werd. In Spanje kregen de bedrijven meer vrijheid bij de wervingen. De eerste contacten liepen weliswaar via het Rijksarbeidsbureau, maar daarna konden werkgevers op locatie selecteren. De wervingen werden enthousiast voortgezet omdat er onder de Spanjaarden minder verloop was en omdat sommige werkgevers vonden dat Spanjaarden harder werkten dan Italianen.⁶⁴ Vanaf 1963 waren er meer Spanjaarden dan Italianen in Nederland. Omdat de behoefte aan werknemers bleef groeien, volgden verdragen met Griekenland en Portugal respectievelijk in 1962 en 1963. Een wervingsverdrag met Turkije werd in 1964 gesloten en in 1969 was ook met Marokko een overeenkomst rond.⁶⁵ Uit Italië kwamen toen nog zo'n tweeduizend gastarbeiders per jaar.

In de overeenkomsten waren ook de eisen van het emigratieland zichtbaar. Dat zag liever ongeschoolde mensen vertrekken, zodat geschoolden een bijdrage konden leveren aan de opbouw van hun eigen land. Italië verlangde dat er evenveel ongeschoolden als geschoolden vertrokken.⁶⁶ Spanje maakte het de bedrijven in de metaalsector bijna onmogelijk om voldoende geschoolde werknemers aan te trekken, om te voorkomen dat hooggeschoolde arbeidskrachten het land verlieten. Hoewel het voor bedrijven eenvoudiger was om in Spanje te werven dan in Italië, bepaalden Franco's overheidsdiensten grotendeels wie er kandidaat werd gesteld. Zij bepaalden beschikbaarheid, controleerden de politieke betrouwbaarheid van de sollicitanten en voerden de medische keuringen uit. De aanvragen uit Nederland moesten daarbij heel precieze gegevens bevatten over aard en duur van het werk, arbeidsvoorwaarden,

⁶⁰ Tinnemans, *Gouden armband*, 31-32

⁶¹ Van Elteren, *Staal en arbeid*, 779

⁶² Mulder, *Un sentimento Italiano*, 21-22

⁶³ Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 45

⁶⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 275-276

⁶⁵ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 269

⁶⁶ S.A.W. Goedings, *Labor migration in an integrating Europe. National migration policies and the free movement of workers, 1950-1968* (Den Haag 2006) 177

huisvesting en het bruto- en nettosalaris. Direct na aankomst moest het bedrijf de adresgegevens van de indienstgetreden arbeiders aan het Spaanse consulaat doorgeven.⁶⁷ Italië probeerde er sinds de Belgische mijnramp in 1956 beter zorg voor te dragen dat Italiaanse arbeiders in een veilige werkomgeving terecht kwamen.⁶⁸ Zo genoten de buitenlandse werknemers veel gunstiger arbeidsvoorwaarden dan in de jaren vijftig: behalve dat de werkgever verantwoordelijk was voor de reiskosten van een bezoek aan het thuisland per jaar en de kosten voor de heen- en terugreis moest hij iedere gastwerker een bijdrage betalen in de huisvesting en het levensonderhoud.⁶⁹

De verdragen vormden eigenlijk een uitzondering op de reguliere Vreemdelingenarbeidswet uit 1934.⁷⁰ Uit angst voor de terugkeer van de vooroorlogse werkloosheid bleef die wet - die er op gericht was om zo min mogelijk buitenlandse arbeidskrachten toe te laten - nog tot 1964 van kracht. Tegelijkertijd werden er afspraken gemaakt in Europees verband. Zo liepen de wervingsverdragen in feite vooruit op de overeenkomsten die in de Economische Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS) en de Europese Economische Gemeenschap (EEG) werden gesloten over vrij verkeer van arbeidsmigranten.⁷¹ Voor de toelating en het verblijf van vreemdelingen in het algemeen gold tot 1965 het principe dat ze werden toegestaan mits ze voldoende middelen van bestaan hadden of zouden hebben in Nederland, zoals vastgelegd in de Vreemdelingenwet van 1849. Volgens de nieuwe Vreemdelingenwet die daarna van kracht was, werden vreemdelingen niet toegelaten tenzij anders werd beslist.⁷²

Om te werven moesten bedrijven toestemming vragen aan het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, dat vaststelde hoeveel buitenlandse werknemers naar Nederland mochten komen.⁷³ Dankzij de krapte op de arbeidsmarkt speelden de vakbonden een belangrijke rol bij die beslissing. Aanvankelijk pleitten zij voor de afgifte van vergunningen voor twee jaar, zodat laaggeschoolde buitenlandse werknemers de tijdelijke schaarste konden opvangen en terug zouden keren zodra het aanbod in Nederland ruimer werd.⁷⁴ Ook de

⁶⁷ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?* 12

⁶⁸ *Ibidem*, 146

⁶⁹ Tinnemans, *Gouden armband*, 31

⁷⁰ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 269

⁷¹ S.A.W. Goedings, 'Labour market developments, national migration policies and the integration of Western Europe, 1948-1968', in: R. Leboutte (ed.), *Migration et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* (Florence 2000) 312-313

⁷² Wet 13-1-1965, *Staatsblad* 1965, nr. 40. De wet trad in 1967 in werking en bleef geldig tot 1994.

⁷³ J. Roosblad, *Vakbonden, immigranten en migranten in Nederland 1960-1966* (Amsterdam 2002) 42-43

⁷⁴ *Ibidem*, 42

gastarbeiders zelf stelden zich in op een tijdelijk verblijf. Zodra ze genoeg geld gespaard hadden, gingen ze terug naar hun vaderland, dachten ze.⁷⁵

Maar ook de jaren zestig werden gekenmerkt door een tekort aan arbeidskrachten. In 1963 zaten de bedrijven om 100.000 werknemers verlegen.⁷⁶ Die situatie maakte het voor de vakbonden gemakkelijker om verkorte werktijden en de afschaffing van de geleide loonpolitiek te bedingen. Resultaat was dat de spanning op de arbeidsmarkt nog meer toenam. Productiecapaciteit bleef onbenut en werkgevers waren gevoelig voor looneisen.⁷⁷

Er werden toen veel buitenlandse arbeiders aangesteld die niet via de officiële kanalen waren geworven, maar die bijvoorbeeld eerder al in een buurland hadden gewerkt.⁷⁸ Voor ‘contractlozen’ hoefden werkgevers geen huisvesting te regelen en het scheelde vaak lange wervingsprocedures.⁷⁹ Naar schatting kwam tot 1966 de helft van de gastarbeiders spontaan naar Nederland.⁸⁰ Bovendien wisselden veel gastarbeiders, eenmaal in Nederland, meerdere malen van werkgever. Arbeidsbureaus en werkgevers discussieerden uitgebreid over de manier waarop ze daar mee om moesten gaan en over de verantwoordelijkheden die dat met zich meebracht voor oude en nieuwe werkgever.

De economische terugslag van 1967 stelde de positie van de buitenlandse arbeidskrachten ter discussie. Enerzijds vond men dat ze een bufferfunctie vervulden en weggestuurd konden worden als het economisch slechter ging; anderzijds was nu gebleken dat de gastarbeiders ook in moeilijke tijden onmisbaar waren.⁸¹ Wel werd het toelatingsbeleid voor vreemdelingen vanaf 1968 steeds restrictiever. Als hij terugkeerde naar zijn vaderland verloor de gastarbeider het recht op een verblijfsvergunning, waardoor hij niet meer in Nederland kon komen werken.⁸² Om de spontane toeloop naar Nederland in te perken, moesten werkvergunningen vanaf maart 1969 door de gastarbeider zelf worden aangevraagd. Aan buitenlanders die niet via de officiële wervingskantoren naar Nederland kwamen, werd zo’n vergunning nog maar zelden toegekend.⁸³

⁷⁵ J. Jansen, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Leiden 2006) 99-101

⁷⁶ *Ibidem*, 44

⁷⁷ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 47

⁷⁸ Roosblad, *Vakbonden en immigranten*, 65

⁷⁹ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 267

⁸⁰ Roosblad, *Vakbonden en immigranten*, 43-44

⁸¹ R. Wentholt, *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland* (Leiden 1967); Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 267

⁸² J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985* (Amsterdam 1985) 56

⁸³ Tinnemans, *Gouden armband*, 87-88

Ondanks de crisis werd er tussen 1966 en 1972 intensief verder geworven, nu volledig via de officiële wervingsorganen van de overheid. Tot 1970 kwamen er jaarlijks nog ongeveer tweeduizend Italianen naar Nederland. Omdat bedrijven ook tijdens de crisis in het begin van de jaren zeventig aanvankelijk gastarbeiders bleven aanstellen, kwamen de vakbonden in verzet. Zij eisten dat het immigratiebeleid werd versoepeld, dat terugkeer werd gestimuleerd en dat arbeidsmigranten dezelfde rechten en plichten als Nederlanders zouden krijgen. In 1974 werd de officiële werving volledig stopgezet.⁸⁴ Veel spontane migranten konden nu niet meer rekenen op een legaal verblijf in Nederland, ook niet als ze een baan hadden gevonden.⁸⁵ In totaal zijn er tussen 1960 en 1980 ongeveer 36.000 Italianen naar Nederland gekomen en 28.000 vertrokken. Uit Spanje kwamen in dezelfde periode 85.000 werknemers naar Nederland en gingen er 68.000 weer terug. In 1986 waren er nog 5731 Italianen en 18.130 Spanjaarden in Nederland.⁸⁶ Het verloop was al vanaf de komst van de eerste migranten groot. Bijna 50 procent keerde binnen twee jaar terug naar huis, deels omdat hun verblijfsvergunning werd ingetrokken na de beëindiging van het arbeidscontract, deels doordat ze niet altijd tevreden waren over hun werk en omgeving.⁸⁷

2.2 Opvang en huisvesting

Voorwaarde voor werving was dat bedrijven zorg droegen voor behoorlijke huisvesting van hun gastarbeiders, zoals in de wervingsverdragen was vastgelegd. Terwijl sommige bedrijven aan hun verplichtingen probeerden te voldoen door commerciële pensions af te huren of kostgezinnen te regelen, vonden andere firma's een gezamenlijk onderkomen voor hun buitenlandse medewerkers. Hoogovens bracht haar Italiaanse medewerkers aanvankelijk onder in particuliere kosthuizen. Omdat de huisvesting vaak miserabel en duur was, kregen zeshonderd Italianen vanaf 1961 een slaapplek op een van de twee grote woonschepen, de Arosa Sun en de Casa Marina.

Meer bedrijven gingen over van particuliere naar collectieve huisvesting in barakken, gezellenhuizen of woonoorden.⁸⁸ Philips bijvoorbeeld bouwde enkele woonoorden voor zijn Spaanse arbeiders.⁸⁹ In Limburg werden de buitenlandse mijnwerkers ondergebracht in gezellenhuizen: een voormalig klooster, geïsoleerd van de omgeving waar de bewoners van

⁸⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 267-268

⁸⁵ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 101

⁸⁶ Lindo en Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland*, 36-38

⁸⁷ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 283-284

⁸⁸ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 102

⁸⁹ Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 47-48

veel extra faciliteiten gebruik konden maken.⁹⁰ De pensionkosten werden gewoonlijk gedeeld door werkgever en gastarbeider, op voorwaarde dat de gastarbeider de werkgever machtigde om wekelijks een deel van het weekloon naar zijn familie over te maken.⁹¹

Voor gastarbeiders die zich op eigen initiatief bij het bedrijf meldden, gold dat niet. Zij moesten zelf voor onderdak zorgen. Dat viel niet altijd mee, omdat er sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog woningnood heerste en de gastarbeiders zo goedkoop mogelijk wilden wonen. Gemeenten stelden tot 1968 geen eisen aan de kwaliteit van pensions. Pensionhouders hadden geen vergunning nodig omdat de gemeente dacht dat een te strenge selectie van pensionlocaties het alleen maar moeilijker zou maken voor de gastarbeiders om iets te vinden. Dat bood huisjesmelkers de kans om voor hoge bedragen veel mannen in veel te kleine ruimtes onder te brengen. Vaak deelden vijf à zes mannen een kleine kamer in een vies, verwaarloosd pension dat niet aan de (brand)veiligheidsvoorschriften voldeed. Die misstanden leidden tot protesten van de autochtone bevolking en tot rellen in de Haagse Schilderswijk (1969) en in de Rotterdamse Afrikaanderwijk (1971). Nederlandse buurtbewoners kwamen toen in opstand omdat ze vonden dat er teveel migranten in de wijk woonden.⁹² Uit de politieke discussie die met de Nota Buitenlandse Werknemers (of Nota-Roolvink) uit 1970 op gang kwam, besloot de regering dat de verantwoordelijkheid voor huisvesting nog altijd in eerste instantie bij de werkgever lag en in de tweede plaats bij de gemeente.⁹³

Een ander element waar de werkgevers alert op leerden zijn, was het eten. Italianen en Spanjaarden waren niet blij met het eten dat Nederlandse hospita's hen voorschotelden. Hospita's ontvingen een vaste vergoeding van de werkgever, onafhankelijk van hun uitgaven aan het voedsel. De CBA adviseerde werkgevers er bovendien op te letten '*dat de Italianen zich ook in hun voeding aanpassen.*' De Italiaanse werknemers waren gemiddeld niet erg tevreden over deze kosthuizen en het verloop was groot.⁹⁴ Veel werkgevers die hun gastarbeiders centraal huisvestten, stelden na enige tijd koks aan die de werknemers een Italiaanse of Spaanse maaltijd konden voorzetten. Dat gebeurde pas nadat bij enkele bedrijven een staking was uitgebroken. Begin oktober 1961 legden de Italiaanse werknemers van Hoogovens het werk neer in protest tegen de slechte kwaliteit van het voedsel. Vijftien vermeende aanstichters van de 'spaghetti-oproer' werden op staande voet ontslagen. In 1963

⁹⁰ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 103

⁹¹ Tinnemans, *Gouden armband*, 19

⁹² Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 282; Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 104-105

⁹³ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 109-110

⁹⁴ Tinnemans, *Gouden armband*, 21

kwamen tweehonderd Spaanse gastwerkers van de Staatsmijnen in opstand tegen het eten, met ontslag als gevolg.⁹⁵

Bij laatstgenoemde staking speelden de Spaanse overheidsinstanties een dubieuze rol. De staking was niet afgedaan met de inwilliging van de eisen (vooral verbetering van het eten) door de mijndirectie en de toezegging dat er verder onderzoek naar de woon- en werkomstandigheden zou worden gedaan. De arbeiders bleven staken, tot hun ontslag volgde. Toen de ontslagen arbeiders na afloop van de staking schijnbaar vrijwillig op de trein naar Spanje werden gezet, keerden enkelen van hen binnen enkele dagen met hangende pootjes terug. Ze vertelden dat de stakingen onderdeel waren van een vooropgezet plan en dat als ze weigerden hun werk neer te leggen ze bij een later bezoek aan Spanje nooit meer toestemming zouden krijgen om naar het buitenland te vertrekken. De Spaanse pers greep de stakingen aan om te schrijven over de uitbuiting van Spaanse emigranten in het buitenland.⁹⁶

Iets vergelijkbaars gold voor de Spaanse stakingen bij Enka in 1972. Daar legden 194 Spaanse arbeiders plotseling het werk neer in protest tegen het eten in de 'Nuestra Casa' in Ede. Ook in dit geval had de belofte van de fabrieksdirectie om het voedsel te verbeteren en een onderzoek in te stellen naar de overige klachten geen resultaat. De stakers werden ontslagen, maar ze mochten meteen weer solliciteren. Van die mogelijkheid maakten 94 Spanjaarden gebruik. Toen de eisen van de Spanjaarden waren ingewilligd en de stakers volgens de vakbonden 'geen been meer hadden om op te staan', moedigde de Spaanse ambassade de werknemers aan om door te gaan. Volgens de berichtgeving van *Het Vrije Volk* werden de stakers niet alleen aangemoedigd, maar ook geïntimideerd. De actie zou georganiseerd zijn door twee Spanjaarden die helemaal niet ongeschoold waren en die kort voor de stakingen waren ontslagen wegens ongeschiktheid voor het werk. De ambassade wilde met de staking laten zien dat de werkomstandigheden in het buitenland heel onbehoorlijk waren om zo de arbeidsonrust in Spanje tegen te gaan.⁹⁷

Aanvankelijk eiste de overheid dat er alleen vrijgezelle mannen werden toelaten. Hoewel Nederland die eis al snel liet varen, werd het getrouwde mannen niet eenvoudig gemaakt hun gezin over te laten komen. Vanaf 1961 mochten EEG-inwoners hun familie na een jaar wachttijd naar Nederland laten verhuizen, op voorwaarde dat er passende woonruimte beschikbaar was. Arbeiders van buiten de EEG hadden toen nog een wachttijd van twee jaar. Nadat de werkgroep-Ravesloot, ingesteld door de commissaris van de koningin van de

⁹⁵ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 281

⁹⁶ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?* 27-28

⁹⁷ *Ibidem*, 28-29

provincie Overijssel – in 1962 had aangeraden om geen gehuwde gastarbeiders meer te werven tenzij er meer woningen beschikbaar werden gesteld, besloot het kabinet in 1962 dat gastarbeiders hun vrouw alleen mochten laten overkomen als het huwelijk kinderloos was. Een uitzondering werd gemaakt voor vrouwen die in de zorg wilden werken.⁹⁸

In 1962 ontstond er commotie toen een aantal Spaanse vrouwen bij hun echtgenoten kwam wonen, voordat de wachttijd om was en voordat er woonruimte beschikbaar was. Tegen de plannen om de vrouwen uit te zetten werd flink geprotesteerd en ook de Raad van Nederlandse Werkgeversbonden adviseerde het ministerie op het besluit terug te komen. De vrouwen hadden namelijk een baan in de industrie en werkgevers waren bang voor de gevolgen van uitzetting voor hun werknemers of de echtgenotes. Het ministerie van Justitie gebruikte de woningnood als belangrijkste argument om de uitzetting te verantwoorden. De vrees dat de komst van de vrouwen tijdelijke migratie in blijvende migratie om zou zetten, speelde echter ook een rol. Het verzet tegen de uitzettingen leidde er uiteindelijk toe dat de vrouwen mochten blijven.⁹⁹

Verzoeken om gezinshereniging werden ook daarna slechts in zeldzame gevallen gehonoreerd. In 1968 woonde driekwart van de gastarbeiders zonder familie.

Gezinshereniging kwam pas echt op gang toen de werving vanaf 1974 stil kwam te liggen.¹⁰⁰

Toen het toelatingsbeleid in 1973 werd aangescherpt, realiseerden veel werknemers zich dat ze moesten kiezen. Omdat ze bij terugkeer naar hun vaderland niet meer welkom zouden zijn in Nederland, besloten vooral Marokkanen en Turken hun gezin over te laten komen.¹⁰¹

Hoogovens en Stichting Peregrinus (zie paragraaf 2.3) regelden dat hun buitenlandse werknemers via het bedrijf een huis konden aanvragen. Ter wille van de assimilatie werden de gezinnen over de regio verspreid.¹⁰² Zowel het bedrijf als de welzijnsstichting waren hun tijd daarmee wat vooruit. Op overheidsniveau werd pas werk gemaakt van de gezinshuisvesting nadat de tijdelijkheidgedachte eind jaren zeventig was losgelaten.¹⁰³

⁹⁸ Tinnemans, *Gouden armband*, 38-39

⁹⁹ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 271-272; Tinnemans, *Gouden armband*, 39-40

¹⁰⁰ M.B. Chotkowski, "'Baby's kunnen we niet huisvesten, moeder en kind willen we niet scheiden'. De rekrutering door Nederland van vrouwelijke arbeidskrachten uit Joegoslavië, 1966-1979', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26:1 (2000) 76-103

¹⁰¹ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 146

¹⁰² Tinnemans, *Gouden armband*, 47-49

¹⁰³ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 148-149

2.3 Welzijn en organisatie

Ook de verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk en geestelijk welzijn van de gastarbeiders lag tot in de jaren zestig bij de bedrijven.¹⁰⁴ De eerste georganiseerde activiteiten voor gastarbeiders bestonden over het algemeen uit taallessen, voetbalwedstrijden en filmavonden. Bij de Limburgse Staatsmijnen konden buitenlandse werknemers tegen betaling van een gulden eens per week Nederlandse les krijgen.¹⁰⁵ Taalcursussen – georganiseerd door het bedrijf of door vrijwilligers – waren niet verplicht en de belangstelling en opkomst van de gastarbeiders was zeer wisselend. In bijna iedere plaats met een flinke migrantengemeenschap dook wel een Italiaans of Spaans voetbalteam op, meestal financieel gesteund door het bedrijf waarvoor de gastarbeiders werkten.

De neiging van grote bedrijven om zich ook om de vrije tijd van hun werknemers te bekommeren dateert al van ver voor de Tweede Wereldoorlog. Op die manier konden ze hun werknemers aan zich binden en sociaal verheffen, dachten ze.¹⁰⁶ In 1948 ergerden Friese gastwerkers van Hoogovens in IJmuiden zich zo aan de inmenging van hun werkgever in hun vrije tijd dat besloten werd tot de oprichting van een Culturele Commissie. Niet personeelschefs, maar vertegenwoordigers van de arbeiders en geestelijk adviseurs waren nu verantwoordelijk voor de organisatie van recreatieve activiteiten.¹⁰⁷

Omdat de eerste gastarbeiders voornamelijk katholiek waren, deden veel bedrijven voor de geestelijke zorg een beroep op de plaatselijke parochie of congregatie. De paters die zich om de Italiaanse en Spaanse jongemannen bekommerden, spraken vaak Italiaans of Spaans vanwege een verblijf in Italië of werk in de missie. Dat was mede te danken aan de Exul Familia, een soort decreet voor katholieke migranten dat paus Pius XII in 1953 naar buiten bracht. Om te voorkomen dat katholieken zich na hun vertrek zouden misdragen of los zouden raken van de kerk zond het Vaticaan Italiaanse priesters naar plekken waar veel gastarbeiders woonden. Zij moesten de migranten maatschappelijke en geestelijke begeleiding bieden. Zo kwam het dat – wanneer een bedrijf zelf geen initiatief nam – initiatiefnemers uit bestaande katholieke instellingen zich over de migranten ontfermden.¹⁰⁸

Tot 1969 verbood het Vaticaan de oprichting van eigen parochies op basis van taal of etniciteit, omdat de clerus niet wilde dat etnische trots en loyaliteit boven het geloof kwamen te staan. Hoewel geestelijken de gastarbeiders in Limburg al voor de Tweede Wereldoorlog

¹⁰⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 279

¹⁰⁵ Tinnemans, *Gouden armband*, 21

¹⁰⁶ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 138-139

¹⁰⁷ Van Elteren, *Staal en arbeid*, 340

¹⁰⁸ Tinnemans, *Gouden armband*, 50-51

de mis in eigen taal lezen, mochten zij in Nederland geen eigen kerken oprichten. Na het Tweede Vaticaans Concilie in 1969 veranderde dat. Het Latijn was niet langer de voertaal in de mis. Uit angst dat migranten de kerk zouden verlaten omdat ze de priester niet zouden verstaan en met de gedachte van tijdelijke migratie in het achterhoofd, stond het Vaticaan toe om op basis van taal categoriale parochies op te richten. In tegenstelling tot de territoriale parochies vielen deze niet onder verantwoordelijkheid van de bisschop. In plaats daarvan werden ze bestuurd door een katholieke migrantenstichting, Stichting Cura Migratorum heette de Nederlandse variant. Deze onderverdeling naar taal in plaats van naar religie maakte dat de katholieke migranten in geïsoleerde parochies terechtkwamen, terwijl ze daarvoor in een bestaande gemeenschap integreerden. In 2001 bestonden er in Nederland nog twee Italiaanstalige en drie Spaanstalige parochies. Pas in 2004 stelde het Vaticaan de migrantenparochies – nu de migratie definitief was gebleken – gelijk aan de territoriale parochies zodat de gemeenschappen per 2005 onder het reguliere bisdom vielen.¹⁰⁹

De betrokkenheid van de zielzorgers reikte echter veel verder dan de verzorging van de mis in eigen taal en de afname van de biecht. Werkzaamheden liepen uiteen van assistentie bij het schrijven van brieven tot bemiddeling bij conflicten. Spaanse werknemers van Philips gaven zelfs aan dat ze dankzij pater Jaime Driessen weer gelovig werden, terwijl ze in Spanje op zondag liever thuis bleven.¹¹⁰

Ondanks Italiaanstalige missen en de sporadische Nederlandse taallessen was er van een echte opvang van de Italiaanse nieuwkomers in de jaren vijftig nog nauwelijks sprake. De gastarbeiders - die er dankzij de ploegendienst een onregelmatig leefritme op na hielden en weinig contact hadden met hun omgeving – wisten vaak niet wat ze met hun vrije tijd aan moesten.

In Beverwijk leidde die constatering tot de oprichting van de eerste welzijnsstichting voor buitenlandse werknemers: Stichting Peregrinus. In overleg met Hoogovens en vanuit een Rooms-katholiek perspectief besloten de paters van het bedrijfsapostolaat dat de mediterrane gastarbeiders fatsoenlijk moesten worden opgevangen. Nog voor het bestaan van de stichting een feit was, organiseerden de paters feesten, maakten ze een Italiaanstalig blad en regelden ze een lerares voor de Nederlandse taallessen. In 1956 richtten ze samen met een paar leken een Commissie Italianen op en in datzelfde jaar overlegden ze met de sociale afdeling van Hoogovens over de aanstelling van een maatschappelijk werkster van Italiaanse afkomst. Stagiair Van der Velden, die later directeur van de in 1957 opgerichte stichting zou worden,

¹⁰⁹ Laarman, 'Portugeestalige migranten', 123-128

¹¹⁰ Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 49; Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 280

stelde vast dat de Italianen eigenlijk een huis nodig hadden ‘*waar zij Italianen konden zijn*’, een Casa Italiana. De pioniers maakten zich de daaropvolgende jaren hard voor een betere behandeling van de gastarbeiders, waarbij het recht op gezinshereniging een van de speerpunten vormde.¹¹¹

Hoe waardevol zo’n organisatie kon zijn, bleek toen er in 1961 rellen uitbraken in Twente, een van de regio’s waar vanaf 1960 veel mediterrane gastarbeiders werden geworven. De aanleiding voor de rellen was dat de Twentse jongeren vonden dat ze slechtere arbeidsvoorwaarden hadden dan de Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. Bovendien waren de Italianen en Spanjaarden erg populair bij de Twentse meisjes. De Italianen daarentegen waren ontevreden omdat ze niet meer werden toegelaten tot de uitgaansgelegenheden in Oldenzaal. Toen de politie ze op een avond – zonder bevredigende uitleg – van hun vaste dansstek weerde, raakten ze in gevecht met een groep Nederlanders. De Spanjaarden en Italianen werden daarbij veel minder beschermd dan de Nederlandse jongeren. De rellen breidden zich uit naar de rest van de regio, waar de Italiaanse en Spaanse arbeiders massaal het werk neerlegden. Ook zij klaagden over de vijandigheid van hun omgeving. Hier en daar hingen zelfs bordjes waarop ‘Verboden voor Italianen’ stond. De affaire leidde ertoe dat er op politiek niveau voor het eerst werd gediscussieerd over de vraag of het verstandig was om buitenlandse arbeiders te werven. Bovendien kozen 110 Spanjaarden en 22 Italianen ervoor om direct te stoppen met werken. De Spanjaarden die vertrokken, klaagden over de pesterijen van de Twentse jongeren, het slechte eten, de salarisverschillen en de onduidelijkheden over bruto- en nettoloon.¹¹²

Het was onder andere aan deze rellen te danken dat ook in andere steden vanaf het begin van de jaren zestig langzaamaan meer werd georganiseerd. De migratie had vanaf de Twentse rellen voor het eerst een negatieve bijklank gekregen en sommigen vreesden voor ontsporing als er niet wat meer aandacht aan de leefomstandigheden van de gastarbeiders zou worden besteed. Begin jaren zestig ontstonden de eerste initiatieven voor de oprichting van ontspanningscentra - casa’s - en de verlening van maatschappelijke bijstand, meestal door Rooms-katholieke instellingen. Zo sijnpeelde de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de gastarbeiders langzaam bij de bedrijven weg. In heel het land werden stichtingen voor buitenlandse werknemers opgericht, die vanaf 1964 gedeeltelijk werden gesubsidieerd door overheid en gemeente.¹¹³

¹¹¹ Tinnemans, *Gouden armband*, 21-23

¹¹² Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 283; Tinnemans, *Gouden armband*, 33-36

¹¹³ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 112-113

Subsidies kwamen behalve van de overheid ook van bedrijven, kerkelijke instellingen en niet onbelangrijk, van de regeringen van het land van herkomst. Voor de herkomstlanden vormden de verenigingen vaak een middel om grip te houden op hun onderdanen. Soms werkte Nederland daar actief aan mee: in Utrecht deelde de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Midden-Nederland informatie over gastarbeiders met de consulaten en regimes van het land van herkomst.¹¹⁴

Toen eind jaren zestig het aantal gastarbeiders bleef toenemen en de eerste gastarbeiders inmiddels hun gezin lieten overkomen, namen de stichtingen steeds meer hulpverlenende taken van de reguliere instellingen over. Ondertussen begonnen de landelijke en lokale overheden zich langzamerhand te realiseren dat veel buitenlandse werknemers niet zouden terugkeren naar hun vaderland en dat zich bovendien structureel nieuwe buitenlandse werkzoekenden aan de grens zouden melden.¹¹⁵ Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat de overheid de uitgaven van de stichtingen in 1975 voor honderd procent ging subsidiëren.¹¹⁶ Aanvankelijk hadden de buitenlandse werknemers zelf geen stem in de welzijnsstichtingen, omdat de overheid bang was voor de invloed van buitenlandse overheden en botsingen tussen rechtse en linkse gastarbeiders. Ook initiatieven van de migranten zelf waren vaak geen lang leven beschoren omdat ze concurreerden met activiteiten die door de overheid werden georganiseerd en betaald, een crowding-out effect. Terwijl de minister van CRM in 1975 pleitte voor de vertegenwoordiging van gastarbeiders in de stichtingbesturen, kwamen er tussen 1973 en 1981 met steun van linkse studenten en vrijwilligers Migrantengraden op, die de patriarchale opstelling van de welzijnsstichtingen bekritiseerden. Vanaf dat moment beconcurrerden de stichtingen en de Migrantengraden elkaar om subsidies, terwijl rechtse en religieuze organisaties financieel werden gesteund door de landen waar de gastarbeiders vandaan kwamen. Doordat die laatste organisaties zich onafhankelijk van de Nederlandse overheid konden ontwikkelen en niet met de linkse welzijnsstichtingen en raden concurreerden, hadden zij halverwege de jaren zeventig een sterkere positie veroverd binnen de immigrantengemeenschappen.¹¹⁷

In de periode waarin het beleid van de overheid zich richtte op maatschappelijke gelijkstelling van migranten en op de vorming van een multiculturele samenleving, kwamen de

¹¹⁴ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*

¹¹⁵ Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel?* 43-44

¹¹⁶ M. Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas', *BMGN / LCHR* 125:2/3 (2010) 329-354, aldaar 341

¹¹⁷ *Ibidem*, 343-344

verenigingen vanaf eind jaren zeventig tot bloei.¹¹⁸ Zelfredzaamheid van migranten werd een belangrijk doel van de hulpstichtingen, liefst door de etnische minderheden verantwoordelijk te maken voor hun eigen organisaties. Alleen etnisch georiënteerde immigrantenorganisaties maakten aanspraak op subsidie, met als achterliggende gedachte dat sociaal-economische participatie bevorderd zou worden door immigranten in groepen te benaderen. Het multiculturele beleid bouwde daarmee voort op het systeem van verzuiling, dat Nederland toen kenmerkte.¹¹⁹ Behalve bovengenoemd subsidiebeleid maakten overigens ook verschillen in taal, religie en politieke gezindheid dat gastarbeiders uit hetzelfde land vaak erg verdeeld waren. De problemen die bedrijven ondervonden bij de huisvesting van gastarbeiders uit verschillende regio's of van tegengestelde politieke voorkeur, weerspiegelden zich in de zelforganisaties die de werknemers oprichtten.¹²⁰

In de jaren tachtig veranderde het subsidiebeleid nog enkele malen, waarbij de taken van de welzijnsstichtingen vanaf 1981 grotendeels naar de reguliere instellingen werden overgeheveld. Ook na de publicatie van de Minderhedennota in 1983 – waarmee de overheid de tijdelijkheidgedachte officieel liet varen – maakten zelforganisaties nog tot ver in de jaren negentig aanspraak op overheidssubsidies, zolang ze hun authenticiteit en etnische origine maar bleven benadrukken.¹²¹

2.4 Verenigingsleven in de praktijk

In Heerlen, waar al voor de Tweede Wereldoorlog Oost-Europese en Italiaanse arbeiders in de mijnen waren komen werken, speelde de katholieke kerk van het begin af aan een centrale rol in de opvang van de buitenlandse werknemers. In 1927 richtte de clerus een comité op ten behoeve van de zielzorg van buitenlandse mijnarbeiders. Doel was om het welzijn van de niet-Nederlandse katholieken in de mijnstreek te bevorderen, onder andere '*door oprichting van St. Josephverenigingen, waarin de arbeiders worden voorbereid tot het Nederlandsche sociale verenigingsleven.*' Het Italiaanse verenigingsleven dat in Heerlen – meer ondanks dan dankzij inmenging van het comité – ontstond, werd voor de oorlog sterk bepaald door de fascistische partij. Na de oorlog vingen de bestaande verenigingen de nieuwe Italianen op.

¹¹⁸ Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel?* 44; Lettinga, Italiaanse gemeenschappen van Delft en Utrecht

¹¹⁹ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 344-345

¹²⁰ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 136

¹²¹ Ministerie van Binnenlandse Zaken (BiZa), *Minderhedennota*. (Den Haag 1983); Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 347-348

Nieuwe verenigingen baseerden zich meer op herkomstregio's, de fascistische partij speelde nauwelijks een rol meer.¹²²

In Eindhoven, waar de gehuwde Spaanse gastarbeiders aanvankelijk erg geïsoleerd leefden en volledig van werkgever en patroon Philips afhankelijk waren, ontstonden de eerste gezelligheidsverenigingen in 1968. Hoewel politieke tegenstellingen in de eerste jaren nog een belangrijke rol speelden binnen deze organisaties, verdwenen die in de jaren tachtig en negentig toen vooral gepensioneerden zich gingen organiseren. Een opvallend initiatief was de oprichting van een collectief fonds waaruit de gepensioneerde gastarbeiders hun begrafenis in Spanje betaalden.¹²³

Voor de Italiaanse gastarbeiders in Utrecht organiseerde een Italiaanssprekende pastoor dansavonden in een kelder.¹²⁴ De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Utrecht (opgericht in 1964 door een reeks kerkelijke instanties met financiële steun van het bedrijfsleven) opende in de loop van de jaren zestig ontspanningsruimtes voor verschillende groepen gastarbeiders, die de basis vormden voor de verenigingen die later werden opgericht.¹²⁵ Ook de werkgroepen van de stichting, waarin zowel Nederlanders als buitenlandse werknemers zitting hadden, droegen bij aan de organisatie van ontspannende activiteiten voor werknemers van een bepaalde nationaliteit.¹²⁶

De in 1965 opgerichte Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Enschede functioneerde op een vergelijkbare manier als haar zusterorganisatie in Utrecht, met als kanttekening dat ze op een andere manier was ontstaan. Sinds 1960 was in het oosten des lands de Commissie Recreatie actief, op initiatief van een Italiaanse dame die met de komst van enorme aantallen landgenoten met hulpvragen werd overspoeld. Bovendien ontstonden er bij gebrek aan ontspanningsmogelijkheden wrijvingen met de lokale jeugd. Het bedrijfsleven juichte het initiatief van de Italiaanse toe en zorgde voor de benodigde financiën en personeel, waaronder een bedrijfsmaatschappelijk werkster. Dankzij de voorlichting aan Nederlanders kon de commissie vanaf 1964 worden uitgebreid met vertegenwoordigers van de gemeente, kerkelijke instellingen en vakcentrales, met de oprichting van hierboven genoemde stichting als gevolg.¹²⁷

¹²² Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 153-157, 190-191 en 222

¹²³ Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 53-54

¹²⁴ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 153

¹²⁵ *Ibidem*, 144-147

¹²⁶ L.S.J. Buis, 'De buitenlandse arbeider buiten de poort (Utrecht)', in: R. Wentholt (ed.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967) 153-164, aldaar 157-159

¹²⁷ J.A. Wever, 'Buitenlandse arbeiders in bedrijf en streek', in: R. Wentholt (ed.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967) 135-149, aldaar 142-144

In Deventer kwam het initiatief voor een werkgroep van de bedrijven zelf, met als voornaamste doel om de buitenlandse werknemers tevreden te houden. In 1963 richtten drie bedrijven de Commissie Recreatie Buitenlandse Arbeidskrachten op, die vooral sportevenementen en ontspanningsdagen organiseerde. In de volgende jaren sloten steeds meer bedrijven zich bij de werkgroep aan, die al snel werd omgedoopt tot Commissie Buitenlandse Werknemers. Hoewel het op papier de bedoeling was om de zelfwerkzaamheid van de buitenlanders te bevorderen, werd de commissie in de praktijk volledig geleid door personeelschefs van de betrokken bedrijven. Die zorgden vooral voor ontspanning: sport, excursies, fietslessen en een multiculturele Sinterklaasintocht. Voor de Turken werd in 1967 een ontmoetingscentrum geopend. De maatschappelijke begeleiding liet echter te wensen over. In 1970 – jaren later dan in veel andere steden – werd die leemte opgevuld door de oprichting van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers, die de taken van de werkgeverscommissie overnam en het accent verlegde naar maatschappelijke zorg. De activiteit van de werkgevers voorkwam blijkbaar dat die behoefte eerder werd gesignaleerd. In 1972 kregen de Italianen, Spanjaarden en Turken een eigen ontmoetingslokaal in het kantoor van de SBBW.¹²⁸

De werkgeverscommissie en de SBBW stimuleerden vooral een groepsgevoel bij de migranten onderling. Dat gebeurde deels onbedoeld, bijvoorbeeld door voetbaltoernooien te organiseren waar alle spelers op basis van nationaliteit in teams waren ingedeeld. Contact met de Nederlandse bevolking kwam vooral tot stand via de Vereniging Buitenlandse Werknemers en Nederlandse Vrijwilligers die in 1970 naar aanleiding van een multiculturele Kerst-Inn werd opgericht. Via deze vereniging konden Nederlanders de immigranten bijvoorbeeld taallessen geven en adviseren op maatschappelijk gebied. Ter vervulling van hun geestelijke behoeften deden veel Spaanse werknemers een beroep op de plaatselijke kerk. Ondanks de verplichtingen van de overheid weigerde Thomassen & Drijver, een van de belangrijkste werkgevers van gastarbeiders, het bedrijfsapostolaat te betalen voor de geestelijke verzorging van Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. Toen de Commissie Buitenlandse Werknemers de geestelijke zorg halverwege de jaren zestig op zich nam, werden er aparte diensten voor de Spanjaarden en Italianen georganiseerd. Vanaf 1968 vierden Spanjaarden en Italianen het Driekoningenfeest samen tot de aparte katholieke vieringen voor gastarbeiders in de jaren zeventig langzaam verdwenen.¹²⁹

¹²⁸ Van der Horst, *Deventer Blik*, 213-216

¹²⁹ *Ibidem*, 217-230

Het verenigingsleven dat uit de ontspanningscentra voortkwam, verliep niet altijd harmonieus: de leden van Circolo Ricreativo Lavoratori Italiani in Utrecht zetten zich begin jaren tachtig af tegen hun bestuur en uitten hun ontevredenheid over de gang van zaken. Net als de overheid worstelden ook de zelforganisaties nog lang met een dubbele moraal, waarbij ze hun leden zowel op blijven als op terugkeer probeerden voor te bereiden. Ook de activiteiten van de in 1983 opgerichte vereniging Comunità Organizzata Italiana richtten zich zowel op het land van vestiging als het land van herkomst: discussieavonden gingen over onderwerpen als huisvesting en de gemeenteraadsverkiezingen in Nederland. De cursussen die de vereniging aanbood – die aansloten bij de Italiaanse arbeidsperspectieven - werden daarentegen alleen door Italië erkend.¹³⁰

2.5 Concluderend

Werving, opvang en het ontstaan van verenigingen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoewel dit hoofdstuk vooral het belang laat zien van overheid, kerk, migranten en bedrijfsleven in het verloop van de eerste twee processen doe ik met enkele voorbeelden al een voorzet op de rest van mijn betoog. Uit de voorbeelden van Hoogovens in IJmuiden en de samenwerkende Deventer bedrijven blijkt dat veel werkgevers – vanwege de afspraken in het wervingscontract - zelf ontspannende en ondersteunende activiteiten voor hun gastarbeiders organiseerden, met in Deventer als gevolg dat welzijnsstichtingen pas laat voet aan de grond kregen, een crowding-out effect.

Duidelijk is dat de SBBW's een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van (zelf)organisaties van gastarbeiders. De overlap tussen de werkzaamheden van bedrijfsleven en SBBW's en de wederzijdse betrokkenheid van deze beide actoren (bijvoorbeeld bij de opvang van Demka-gastarbeiders) doet de vraag rijzen naar het aandeel dat de werkgever had in het ontstaan van die (zelf)organisaties.

Daarbij lijkt het erop dat er een belangrijke rol is weggelegd voor de manier waarop bedrijven hun gastarbeiders opvingen. Werkgevers waren immers de eersten die de gastarbeiders selecteerden en onderbrachten op basis van nationaliteit. Die aanpak werd later overgenomen door hulpstichtingen als de SBBW en de overheid, die besliste dat juist etnisch georiënteerde verenigingen aanspraak maakten op subsidie. Wat die gezamenlijke opvang precies betekende voor het ontstaan van verenigingen, komt in de komende hoofdstukken aan bod.

¹³⁰ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 154-155

3. Van N.V. Nederlandsche Kunstzijdefabriek tot AKZO

Op basis van bedrijfsstudies en herinneringsuitgaven schets ik in dit hoofdstuk een korte geschiedenis van de fabriek die tijdens de onderzochte periode de naam AKU of Enka droeg. De ontwikkeling van proeffabriek tot wereldwijd vertakt chemieconcern vormt het kader waarbinnen het verhaal over de werving en opvang van de eerste gastarbeiders zich afspeelt en een achtergrond die de verhoudingen tussen bedrijf en buitenlandse werknemers begrijpelijker kan maken.

3.1 Van proeffabriek tot international

De wortels van de Enka werden gelegd door chemicus Jacques Coenraad Hartogs (1879 – 1932) en financier F.H. Fentener van Vlissingen.¹³¹ De vader van Hartogs verkocht in zijn textielwinkel in Rotterdam als enige in Nederland rouwcrêpe van de Engelse zijdespinnerij van Courtauld. Toen hij hoorde dat Courtauld een nieuwe fabriek had gekocht om te experimenteren met het viscoseproces, liet hij zijn zoon in 1907 zijn promotieonderzoek afbreken om bij de Engelsen in de leer te gaan.¹³² Daar deed Hartogs junior de ervaring op die hem er toe zette om na zijn promotie in Nederland zelf een fabriek op te richten.

Op het moment dat Hartogs besloot om een proeffabriek te bouwen, in 1911, vormde de fabricage van zijde slechts 1 procent van de totale productie aan garens en vezels. In kunstzijde hadden fabrikanten toen nog helemaal geen vertrouwen. Desondanks verleende Fentener van Vlissingen hem een startkapitaal van 240.000 gulden, in de hoop dat hij met de productie van viscose net zulke goede resultaten zou boeken als de Duitse Verenigde Glanzstoff Fabriken.¹³³

Dat Hartogs Arnhem uitkoos als vestigingsplaats van zijn nieuwe onderneming had er in de eerste plaats mee te maken dat het water er schoon was en dat er in de buurt van een spoorlijn veel braakliggend industrieterrein beschikbaar was. In een middelgrote stad die nog weinig was geïndustrialiseerd verwachtten de oprichters bovendien gemakkelijk aan personeel te komen.¹³⁴

In 1914 was de productie voor het eerst rendabel. Er werkten toen 200 arbeiders, een aantal dat in 1918 was gegroeid tot 300. De kwaliteit van het garen liet die eerste jaren nog veel te

¹³¹ M. Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels, de eerste vijftig jaren van de A.K.U.* (Wormerveer 1961) 20-22

¹³² *Ibidem*, 26-27

¹³³ *Ibidem*, 30-32

¹³⁴ *Ibidem*, 33-34

wensen over, maar door de export naar Duitsland, die het bedrijf dankzij Nederlands neutrale houding in de Eerste Wereldoorlog kon realiseren, nam de fabriek toen al een steviger positie op de wereldmarkt in. Ook na de oorlog had de Enka profijt van de internationale verhoudingen: de vraag naar kunstzijde bleef enorm en de wederopbouw van de Duitse industrie verliep erg moeizaam.¹³⁵

De vraag was zo groot dat er overal ter wereld nieuwe kunstzijdefabrieken werden geopend. In Nederland kreeg de Enka er vanaf 1919 een concurrent bij in de vorm van de Hollandsche Kunstzijde Industrie (H.K.I.) in Breda, die wegens gebrek aan expertise aanvankelijk erg slecht draaide. In datzelfde jaar opende Hartogs ook een tweede filiaal in Ede, dat in 1922 in bedrijf ging. Hij koos voor Ede vanwege het schone, zachte water, de goedkope heidegrond van de ‘Schraaljammer’ en de gunstige ligging aan het spoor, vlakbij Arnhem. Terwijl zich aan de ene kant van de spoorlijn kazernes bevonden waar de dienstplichtige soldaten waren gestationeerd, werkte aan de andere kant het personeel van de Edese afdeling van de Enka, dat toen nog grotendeels uit vrouwen bestond. Om het tekort aan arbeidswoningen op te lossen vroeg hij de gemeente om medewerking bij de bouw van 300 arbeiderswoningen.¹³⁶

Een probleem waar Hartogs zich op had verkeken – en waar hij in de volgende jaren steeds weer tegenaan zou lopen - was het gebrek aan arbeidspotentieel in de omgeving. Al in 1923 had het nieuwe filiaal meer werknemers dan de Arnhemse fabrieken. In Arnhem werkten toen 619 mensen en in Ede 1167, die uit de wijde omgeving werden aangetrokken. Om de werknemers naar de fabriek te brengen werd een speciale busmaatschappij met 39 voertuigen in het leven geroepen. Omdat het toen al moeilijk was om arbeiders in de omgeving van Ede te vinden, werd voor sorteer-, verpakkings- en verzendingswerkzaamheden in 1926 tijdelijk een filiaal in Hilligersberg geopend, dat werknemers trok uit de geïndustrialiseerde regio rondom Rotterdam.¹³⁷

Tussen 1924 en 1928 werden er in Arnhem en Ede extra eenheden gebouwd, waaronder de Arnhemse proeffabriek, die al snel uitgroeide tot researchcentrum van het concern.¹³⁸

Vanwege de tolmuren die veel landen in die tijd oprichtten, werd de Enka vanaf 1925 aandeelhouder in veel buitenlandse kunstzijdeondernemingen, waaronder in Italië (S.A. Italo Olandese Enka) en Amerika (American Enka Corporation). De exploitatiedrang werd in 1928 ook binnen Nederland zichtbaar toen de Enka 2200 aandelen van de Hollandsche Kunstzijde

¹³⁵ *Ibidem*, 35-36

¹³⁶ *Ibidem*, 53-55; Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA*, 11-13

¹³⁷ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 54-55

¹³⁸ *Ibidem*, 55-57

Industrie (HKI) overnam, waarmee de beleidslijnen van de Enka en de fabriek in Breda aan elkaar werden verbonden.¹³⁹

Toen de Duitse Vereingde Glanzstoff Fabriken (VGF) na de beurskrach in 1929 dreigden om te vallen, sloten Fentener van Vlissingen en Hartogs een soort ruiltransactie, waarmee de Enka – voortgezet als Algemene Kunstzijde Unie N.V. (AKU) - als moedermaatschappij van het Duitse concern ging fungeren.¹⁴⁰

3.2 Crisis- en oorlogsjaren

Twee jaar na de beurskrach was het aantal werknemers van de AKU gehalveerd tot 4000. Omdat de verkoopprijzen kort na het begin van de crisis lager kwamen te liggen dan de productieprijsen, werd ongeveer 10 procent van het personeel ontslagen. De grootste klappen vielen onder het vrouwelijk personeel: terwijl tot 1938 eenderde van de mannelijke arbeiders werd ontslagen, moest 80 procent van de vrouwelijke werknemers het veld ruimen. De vrouwen waren namelijk vooral ingedeeld op de sorteerafdeling, die na de rationalisatie overbodig werd. Sindsdien is het aandeel van vrouwelijke werknemers nooit meer zo groot geweest als voor de die ontslagronde. De fabriek bleef overeind door efficiënter methoden in te voeren, waardoor de productie geïntensiveerd kon worden en uiteindelijk niet daalde.¹⁴¹ De exportpositie van de fabriek verbeterde doordat de Nederlandse overheid de gulden in 1936 met 30 procent devalueerde. Ook de buitenlandse Enka-filialen bleven bestaan, waarbij de American Enka het best presteerde.

Na een scheiding van de Nederlandse en Duitse besturen vlak voor de oorlog werd de samenwerking in 1940 juist intensiever. De behoefte aan kunstgaren nam enorm toe en de AKU draaide op volle toeren en industrialiseerde verder.¹⁴² Via het Arbeidsfront en de Organisatie Woltersom, een corporatief stelsel dat de Nederlandse economische activiteiten binnen het Duitse systeem moest integreren, hield de bezetter grip op de AKU en haar medewerkers. Door inmenging van het VGF-bestuur kreeg de AKU geen Verwaltung opgelegd.¹⁴³

Er werden in die periode belangrijke fabrieken bijgebouwd: ook al was de opdracht van de Duitsers om cellulose uit stro te produceren was door gebrek aan machines bij voorbaat tot mislukken gedoemd, de zogeheten Sove-fabriek die daarvoor in de Kleefse Waard werd

¹³⁹ *Ibidem*, 67-68

¹⁴⁰ Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA*, 17-18

¹⁴¹ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 93-97

¹⁴² *Ibidem*, 117-119

¹⁴³ *Ibidem*, 120-121

gebouwd werd na de oorlog een belangrijke productie-eenheid. Een tweede fabriekje dat tijdens de oorlog in de Kleefse Waard werd gebouwd, ging textielgrondstoffen produceren om aan het overzeese tekort tegemoet te komen.¹⁴⁴

Vanaf de slag om Arnhem (14-17 september 1944) tot de bevrijding zeven maanden later kwamen alle activiteiten stil te liggen. Op 14 september werden alle fabrieksarbeiders opgeroepen om mee te bouwen aan de verdedigingswerken langs de oevers van de IJssel en de Rijn. Na de landing van de geallieerden en de gevechten die losbarstten, werd Arnhem geëvacueerd, de stad en de fabrieken werden leeggeplunderd en kapotgeschoten.¹⁴⁵ Op 17 april verjoegen de Engelsen de laatste Duitsers van het terrein.¹⁴⁶

3.3 Wederopbouw

Vanuit het huis van de directeur – een van de weinige panden aan de Velperweg die overeind was blijven staan – probeerde de directie het bedrijf vanaf april 1945 weer op te bouwen. Medewerkers werden teruggehaald, de AKU haalde winsten uit het buitenland naar Nederland en ontving voorschotten op de geëiste herstelbetaling van 17 miljoen gulden. In september 1945 ging de fabriek in Ede - die minder was beschadigd dan de fabrieken in Arnhem - weer open. De Arnhemse proeffabriek startte in november en de Arnhemse fabrieken aan de Tivolilaan en de Kleefse Waard begonnen respectievelijk in mei en augustus 1946 te draaien.¹⁴⁷

Betrekkingen met Groot-Brittannië en Amerika werden aangehaald, met gedeeltelijk succes. Sommige deelnemingen in Amerika gingen voor het AKU-concern verloren op grond van een Amerikaanse overeenkomst met de Office of Alien Property die vastlegde dat Duitse aandelen aan de staat werden overgeheveld. Een kwart van de aandelen van de AKU was namelijk in Duitse handen. De Nederlandse regering probeerde onteigende Enka-activa zoveel mogelijk te vergoeden.¹⁴⁸ Ze maakte de Duitse invloed op de AKU ongedaan en confisqueerde alle AKU-aandelen die in Duits bezit waren. Wat volgde was een langdurend machtsconflict tussen de Nederlandse en de Duitse tak. Tot de definitieve fusie tussen AKU en VGF in 1969 was de afspraak dat de AKU besliste over de internationale belangen en de VGF over de Duitse

¹⁴⁴ *Ibidem*, 121-122

¹⁴⁵ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 124-125

¹⁴⁶ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 30; Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 125

¹⁴⁷ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 132-133; Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 30

¹⁴⁸ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 136-137

activiteiten.¹⁴⁹ Daarna was AKU de overkoepelende naam van het bedrijf; de Nederlandse fabrieken kregen de oude naam Enka NV terug, in 1972 vervangen door Enka Glanzstoff.¹⁵⁰ Uit een reis naar de Amerikaanse fabrieken concludeerde de leiding dat de AKU behoorlijk achterop was geraakt. Vernieuwing in het productiesysteem van synthetische vezels en garens was noodzakelijk. Daartoe begon de fabriek in de Kleefse Waard ook met de productie van bandenrayongaren. De proefgarensponnerij ging in 1949 experimenten met rayonvezel en in Emmercompascuum - waar meer potentiële arbeidskrachten woonden dan in de rest van Nederland – werd een conerij gebouwd om de in Ede gesponnen garens op spoelen te zetten en die al snel veel groter was dan de zusterafdelingen in Ede en Arnhem. De Enka-viscosespons vormde een nieuw product dat in de oude melkwolfabriek in Ede en later ook in Emmercompascuum werd gemaakt.¹⁵¹ Ook de productie van strocellulose werd op instigatie van de overheid voortgezet.¹⁵²

De daaropvolgende jaren stonden in het teken van diversificatie, zodat de fabriek niet meer alleen afhankelijk zou zijn van de conjunctuur in de textielindustrie. Terwijl in Ede en de Kleefse Waard vanaf 1949 met continu-spinmachines werd gewerkt en het bedrijf het conen van scheerbomen op zich ging nemen, bouwde de AKU in Emmercompascuum een enorm fabriekscomplex voor de productie van nylon (Enkalon) en polyester. Vanaf 1954 kwam daar nog het synthetisch fabriekaats Terlenka bij en in 1957 cellofaan voor de verpakkingsindustrie.¹⁵³ Die uitbreiding met synthetica was mede het gevolg van de Korea-crisis in 1951, die de kwetsbare textielmarkt een flinke klap toebracht en de celluloseprijzen omhoog deed schieten.¹⁵⁴ Geleidelijk verschoof de focus naar de synthetische vezels.¹⁵⁵ Eind jaren '50 had de fabriek zo'n 50.000 medewerkers in dienst, verdeeld over 30 bedrijven in acht landen.¹⁵⁶

3.4 Groei, crisis en herstructureringen

In de periode dat de eerste Italiaanse gastarbeiders kwamen, werd de productie flink geïntensiveerd. Op de fabrieken aan de Tivolilaan en de Kleefse Waard in Arnhem was het personeelsbestand in de jaren vijftig geleidelijk uitgebreid tot er in 1956 respectievelijk 2212

¹⁴⁹ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 30-31

¹⁵⁰ <http://www.enka-edo.com/kunstzijde.htm>

¹⁵¹ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 32-33

¹⁵² Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 149-150

¹⁵³ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 33-35; Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 143-149; B. Klaverstijn, *Samentwijken. Via fusie naar integratie* (Arnhem 1986) 28

¹⁵⁴ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 147

¹⁵⁵ *Ibidem*, 149

¹⁵⁶ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 32; Klaverstijn, *Samentwijken*, 35

en 2219 mensen werkten (inclusief de grote researchafdeling); in Ede werkten 1912 arbeiders. De man-vrouwverhouding was toen ongeveer 4:1. In samenwerking met twee Amerikaanse ondernemingen waren in 1961 fabrieken geopend voor industriële vezels in Delfzijl en Hoogezand. De HKI in Breda was gestart met de productie van linnen uit vlas. De Sove, de maatschappij tot stroveredeling die na de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk de productie voortzette, werd in 1962 opgeheven. In 1963 werd de productie van rayon voor het eerst overtroffen door die van synthetische garens en vezels. De veertig aangesloten fabrieken waren toen verantwoordelijk voor 9 procent van de internationale rayonproductie, 9 procent van alle polyester en 7 procent van alle nylon. Desalniettemin gebod de productie van rayon steeds meer voorzichtigheid: hoewel de AKU in 1965 23 procent van alle rayonbandengarens leverde, daalden de prijzen door moordende concurrentie en overcapaciteit.¹⁵⁷

In Nederland konden de fabrieken in die periode onvoldoende personeel vinden om aan de stijgende vraag te voldoen. Het bedrijf was overgeschakeld op de volcontinu-dienst, terwijl het vanaf 1960 ook een 45-urige werkweek had ingevoerd, die de komende jaren nog meer zou worden verkort.¹⁵⁸ Vooral de vezelspinnerij, de potspinnerij, de nabewerking bandengarens, de proefvezelgarens spinnerij en later de continuspinnerij zaten om personeel verlegen. Na enkele succesvolle wervingsacties in Apeldoorn, Elten en Kleef, net over de grens, ging de fabriek over op de werving van gastarbeiders in Italië, Spanje en later ook Turkije.¹⁵⁹ In eerste instantie werden ze ingezet op de spinnerij, de persbleek en de conerij. Later stroomden ze ook door naar andere productie- en researchafdelingen.¹⁶⁰ Over wervingscampagnes in Nederland is verder weinig bekend.

Halverwege de jaren zestig werden zowel in het buitenland als in Nederland heel wat nieuwe fabrieken bijgebouwd. Zo werden er in Breda vanaf 1965 Terlenka spinspoelen geproduceerd en werd in Arnhem in 1965 de NV Polychemie opgericht, voor de productie van hoogwaardige plastics.¹⁶¹ Vooral het personeelsbestand van de fabriek aan de Tivolilaan was – na een daling eind jaren vijftig en begin jaren zestig - in dat laatste jaar explosief gegroeid: eind 1965 werkten er 3014 mensen aan de Tivolilaan, 2320 op de fabriek aan de Kleefse

¹⁵⁷ Klaverstijn, *Samentwijnen*, 28-34

¹⁵⁸ *Ibidem*, 27, 183

¹⁵⁹ J. Blokker, 'Mogelijkheden en moeilijkheden in 25 jaar personeelswerk', in: *Bundeling van herdenkingsartikelen verschenen bij het 25-jarig bestaan van het AKU-bedrijf Kleefse Waard in Arnhem, 1943-1968* (Arnhem 1968)

¹⁶⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, 9/1965 – 10/1967 overzicht personeelszaken, 23-08-1966

¹⁶¹ Klaverstijn, *Samentwijnen*, 31-34

Waard en 1979 in Ede. Dat aantal zou tijdens de komende decennia nooit meer zo hoog worden.¹⁶²

In 1966 stagneerde de economie. De opbrengsten van nylon-textielgaren en rayon vielen tegen en het resultaat van miljoeneninvesteringen vertaalden zich niet in de omzet.

Belangrijke oorzaak was de enorme toename van het aantal garen- en vezelproducenten, ook buiten de westerse wereld. Om die concurrentie het hoofd te bieden werd het personeelsbestand van de Enkalonfabriek in 1966 ingekrompen en stopte de Kleefse Waard een jaar later met de productie van rayonvezel, net als de fabriek van Glanzstoff in Keulen een jaar eerder had gedaan. In 1967 werd de totale personeelssterkte verder verkleind, van 16.100 begin 1966 tot 13.700 werknemers in Nederland eind 1967. Op de Kleefse Waard in Arnhem werkten op 31 maart 1967 nog 1914 mensen, ruim 400 minder dan twee jaar daarvoor. Het personeelsbestand van de fabriek in Ede was in twee jaar met bijna 300 mensen naar 1691 ingekrompen en de fabriek had nu nog maar 2528 medewerkers, bijna 500 minder dan in 1965. Dat patroon zou zich de volgende jaren voortzetten.¹⁶³

Collectieve ontslagen werden voorkomen, maar er vonden veel overplaatsingen plaats, natuurlijk verloop werd niet aangevuld en aflopende contracten van buitenlandse werknemers werden niet verlengd. De productie van synthetische garens werd juist flink uitgebreid, vooral in het buitenland. Bovendien zocht de AKU eind jaren zestig ook al weer nieuw personeel voor de productieafdelingen in Arnhem en Ede.¹⁶⁴

Toen de economie in 1968 en 1969 weer wat aantrok, nam de AKU de chemische vezeldivisie van Union Chimique Belge in Fabelta over, waar ook de cellofaanproductie van de Bredase HKI naar werd overgeheveld. In 1969 volgde bovendien een organisatorische fusie met de Glanzstoff in Duitsland. AKU-groep werd de naam van de nieuwe houdstermaatschappij, de Nederlandse tak heette vanaf dat moment weer Enka NV. De nieuwe Enka-Glanzstoffcombinatie werd geleid door één bestuur en bestond uit twee divisies. De divisie van textiele garens en vezels had de hoofdvestiging vanaf dat moment in Wuppertal; de industriële garendivisie werd samen met een paar subdivisies in Arnhem ondergebracht. Hetzelfde jaar gingen ook de besturen van de AKU en de Koninklijke Zout-Organon NV

¹⁶² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1199, Historie AkzoNobel 01/1920-12/1978 personeelsstanden en verloopcijfers pers. in uur- weekloon

¹⁶³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1199, Historie AkzoNobel 01/1920-12/1978 personeelsstanden en verloopcijfers pers. in uur- weekloon

¹⁶⁴ *Ibidem*, 36-37, 187

samen, waar de AKZO NV – met bijna 92.000 werknemers, waarvan 33.000 in Nederland - uit voortkwam. Ook buiten Nederland vonden overnames plaats.¹⁶⁵

Door de hoge rentestand, onzekerheid over de modetrends, stijgende loonkosten, de overproductie van polyester en de stijgende waarde van de gulden en de mark werd vanaf 1970 onverwachts veel verlies geleden. Vijf fabrieken moesten worden gesloten. In Nederland waren dat de vestiging in Breda – die voornamelijk polyester produceerde - en later ook de fabriek in Emmercompasuum. De voorgenomen sluiting van de Bredase vestiging stuitte echter op zoveel weerstand bij werknemers en pers, dat na een bezetting van het bedrijf voorlopig van de sluiting werd afgezien. Het bestuur van alle ondernemingen die onder de Enka NV of Glanzstoff vielen, kwam toen onder een voorzitter te staan. Vanaf 1 juli 1972 traden alle vestigingen onder de naam Enka Glanzstoff naar buiten.¹⁶⁶

Door de oliecrisis en de overproductie verlieten de volgende jaren al wisselvallig, maar de Enka kreeg in 1975 echt last van de crisis. De vooruitzichten waren slecht en voor een groot deel van de arbeiders vroeg de fabriek werktijdverkorting aan om de productie verder in te perken: gemiddeld werd dat jaar slechts 58 procent van de totale productiecapaciteit benut. Toen de rayonfabriek van Arnhem in het najaar voor de tweede keer werd stilgelegd, kondigde het bestuur saneringsmaatregelen aan waarbij 6000 arbeidsplaatsen zouden verdwijnen. Desalniettemin konden veel werknemers worden overgeplaatst naar bedrijven in de omgeving. Om te compenseren voor de verliezen in de textiel- en tapijtbranche concentreerde de Enka zich op de fabricage van industriële garens en niet-vezelproducten. Een van de gevolgen was dat het filiaal in Emmercompasuum werd gesloten. In Breda werd de productie van polyester-textielgaren ingekrompen. De inkrimpingen en herstructureringen werden tot begin jaren tachtig voortgezet. Zo daalde het Nederlandse personeelsbestand tussen 1974 en 1983 van 13.000 tot 8780 werknemers, vrijwel zonder gedwongen ontslagen. Toen de onderneming in 1985 weer winstgevend was, was de productiecapaciteit enorm gedaald en lag het zwaartepunt bij de fabricage van industriële vezels.¹⁶⁷

3.5 Personeel en verenigingen

De verhoudingen in de fabriek waren tot aan het begin van de jaren zestig erg hiërarchisch, feodaal zelfs volgens sommigen.¹⁶⁸ Vergelijkbaar met de situatie bij veel andere bedrijven in die tijd werd er gewerkt volgens een rangensysteem van arbeiders, voorlieden, meesters en

¹⁶⁵ *Ibidem*, 38-41

¹⁶⁶ *Ibidem*, 41-46

¹⁶⁷ *Ibidem*, 47-68

¹⁶⁸ Klaverstijn, *Samentwijnen*, 181-184

beambten. De werkweek van beambten was in 1960 6,5 uur korter dan die van arbeiders. Beambten kregen een uur de tijd om te lunchen in het bedrijfsrestaurant, terwijl arbeiders zich tevreden moesten stellen met een half uur schafttijd in de kantine. Ook wachtdagen bij ziekte, weksalarissen en in- en uitklokken golden alleen voor de arbeiders. In de jaren zestig werden die verschillen langzamerhand kleiner, met als hoogtepunt - net als bij andere werkgevers - een salarisverhoging van 12 procent in 1964 en de invoering van een geïntegreerde CAO voor alle personeelstypen op 1 december 1967, in navolging van de gunstige personeelsregelingen van de nieuwe fabrieken in Hoogezand en Delfzijl. In de jaren zestig werd ook de werkweek aanzienlijk verkort, tot iedereen uiteindelijk 40 uur per week werkte.¹⁶⁹

Ondanks de hiërarchische bedrijfscultuur boden Hartogs en zijn vrouw – net als andere grote bedrijven in de periode - van het begin af enkele zorgfaciliteiten aan hun personeel.¹⁷⁰ Het geld dat werknemers bij nalatig gedrag in een zogeheten boetekas moesten storten werd tot 1915 gebruikt voor de uitbetaling van ziekingeld tot 70 procent van het dagloon. Vanaf dat jaar werd er ook een ondernemingsziekenkas ingesteld, die in 1930 overging naar de wettelijke ziekingeldverzekering. De boetekas werd tot 1922 gebruikt voor uitkeringen in bijzondere gevallen. De wettelijke uitkeringen voor arbeidsongeschiktheid vulde de fabriek meestal aan tot honderd procent.¹⁷¹ Hoewel de eerste CAO in 1932 – relatief laat – tot stand kwam, richtte de fabriek in 1929 een pensioenfonds op voor zijn werknemers.¹⁷² Via woningbouwvereniging ‘Vooruit’ probeerde Hartogs zijn personeel van woningen te voorzien. Met de aanstelling van een bedrijfsarts en de financiële steun aan verenigingen bood hij bovendien een flink pakket aan secundaire arbeidsvoorwaarden.¹⁷³ De tendens om personeel accommodatie en zorg aan te bieden dateerde dus al van voor de oorlog.

Bijna vanaf het moment van oprichting van de fabriek stimuleerde Hartogs zijn personeel bovendien om verenigingsactiviteiten te ontplooiën. Vanaf 1924, toen de Enka-Harmonie werd opgericht, maakte het personeel gretig gebruik van deze mogelijkheid. Initiatieven liepen uiteen van mandolineclub ‘Crescendo’ tot een ren- en toeristenclub. Werknemers mochten tijdens werktijd de administratie van hun vereniging bijhouden en als ze die taak naar behoren uitvoerden, kon dat zelfs tot promotie leiden. Het bedrijf stelde locatie, geld en materieel beschikbaar en afhankelijk van de resultaten bepaalde Hartogs persoonlijk of de vereniging beloond moest worden met extra subsidie of dat ontbinding beter was. Alleen Enk-

¹⁶⁹ Schweitzer, *75 jaren Viscose textielgaren*, 38; Klaverstijn, *Samentwijnen*, 181-184

¹⁷⁰ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 39; Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA*, 11

¹⁷¹ Klaverstijn, *Samentwijnen*, 177-178

¹⁷² Klaverstijn, *Samentwijnen*, 184; Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 62-63

¹⁷³ Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 62-63; Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA*, 11

leden mochten zich bij een vereniging aansluiten, maar ook Arnhem en Ede profiteerden van de culturele activiteiten die samen met de nieuwe fabriek de stad in kwamen. Al ontstond er soms ook concurrentie met bestaande verenigingen die weliswaar een lange traditie hadden, maar die geen grote geldschieter achter zich hadden staan.¹⁷⁴

Na het overlijden van Hartogs in 1932 nam de centrale directie de controle over de verenigingen op zich. In die jaren overleefden niet alle clubs de rationalisatie van het productieproces. Door die rationalisatie nam de personeelsbezetting af en werd het moeilijker om vrij te krijgen voor trainingen en repetities. In de Tweede Wereldoorlog zetten enkele verenigingen hun activiteiten aanvankelijk voort. Vanaf de Slag om Arnhem kwamen ook de verenigingsactiviteiten stil te liggen.¹⁷⁵ Na de Tweede Wereldoorlog herrezen de vooroorlogse verenigingen uit hun as en schoten nieuwe als paddestoelen uit de grond. Hoewel sommige clubs snel doodbloedden, was de voetbalclub, de toneelvereniging en het mannenkoor (dat ook nu nog bestaat) een langer leven beschoren.¹⁷⁶ Lang voordat de AKU Italiaanse gastarbeiders in dienst nam, stimuleerde ze haar personeel dus al om organisaties op te richten.

3.6 Concluderend

Wat deze bedrijfsgeschiedenis ondermeer laat zien is hoe de groei van het internationale concern en daarmee de vraag naar werknemers parallel liep met de economische conjunctuur, de fluctuerende vraag naar kunstzijde en industriële vezels en de bedrijfshervormingen die daarop werden gebaseerd. De gastarbeiders die op de productieafdelingen kwamen werken stonden onderaan de bedrijfshiërarchie die de personeelsverhoudingen tot in de jaren zestig kenmerkte. Wanneer de vraag groter was dan de productiecapaciteit werden er in alle haast wervingscampagnes in Spanje en Italië opgezet; zodra overproductie dreigde, waren de gastarbeiders ook de eersten die ontslagen werden.

Paradoxaal genoeg investeerde de werkgever juist flink in de werving, opvang en recreatie van deze gastarbeiders. Dit hoofdstuk laat zien dat die opstelling gedeeltelijk paste bij de traditie van het bedrijf om de oprichting van personeelsverenigingen aan te moedigen. Net als andere grote bedrijven stimuleerde de AKU-directie de gezondheid en ontwikkeling van haar werknemers in hun vrije tijd en deels ook tijdens werktijd. Doel was om de werknemers aan

¹⁷⁴ Beuker, *Niet bij brood alleen*, 5-7, 32-33

¹⁷⁵ *Ibidem*, 32-33

¹⁷⁶ *Ibidem*, 44-51

het bedrijf te binden en om hun algehele welzijn te stimuleren in een tijd dat er nog minder sociale voorzieningen door de overheid beschikbaar werden gesteld.

Met de gastarbeiders bemoeide het bedrijf zich echter meer. De Italianen en Spanjaarden woonden in groepsaccommodaties die door het bedrijf werden beheerd, gescheiden van andere jonge alleenstaande collega's uit Nederland. Op instigatie van de overheid zorgde het bedrijf voor geestelijk en maatschappelijk welzijn van de migranten. Gevolg was dat de werkgever veel invloed uitoefende op het leven van de Zuid-Europese werknemers, zowel tijdens de werkuren als in hun vrije tijd.

4. Pionieren 1956-1960

Dit hoofdstuk gaat over de werving van de eerste Italiaanse gastarbeiders door de AKU. Ik vertel hoe de eerste wervingen verliepen, over de Casa d'Italia waar de Italianen werden opgevangen, over vrije tijd en over de manier waarop de AKU zorg droeg voor het maatschappelijk en geestelijk welzijn. Hoewel het voor verenigingen toen nog te vroeg was, ontstonden tijdens deze pioniersjaren wel normen en standaarden voor de opvang van Italiaanse gastarbeiders. Omdat in die periode de basis werd gelegd voor de verhouding tussen het bedrijf en zijn gastarbeiders, vormt dit hoofdstuk een essentieel onderdeel in de zoektocht naar de invloed van het bedrijf op het ontstaan van verenigingen.

4.1 De eerste wervingen in Gozzano

Op 6 december 1955 stuurde een personeelsfunctionaris van de AKU een brief naar de Algemene Werkgevers Vereniging (AWV) waarin hij toestemming vroeg om vijftien ongehuwde, ongeschoolde Italiaanse gastarbeiders te werven uit de regio rondom Milaan. Het was de AKU volgens een personeelsfunctionaris niet gelukt om voldoende personeel te vinden met als gevolg dat de researchspinnerij haar productie al had afgebouwd. Hetzelfde scenario dreigde nu voor de bandenrayongarensinnerij. En aangezien Milaan volgens de functionaris kon bogen op een lange textieltraditie koos het concern die regio uit voor een eerste proef met de werving van buitenlandse werknemers, bestemd voor de conerij.¹⁷⁷ In oktober dat jaar had de AWV de AKU al een kopie toegestuurd van de regelingen die ze voor de buitenlandse werknemers van Unilever had vastgesteld. Die waren kort daarvoor aangepast omdat de gastarbeiders volgens de oude regeling onvoldoende geld naar hun familie konden overmaken. De Italiaanse arbeiders waren volgens de AWV bovendien jaloers op de gunstige kostgeld- en reiskostenvergoedingen voor werknemers uit Nederlandse overschotgebieden. In een nieuw conceptreglement stelde AWV het voedselconcern daarom voor om de kostgeldvergoeding te verhogen tot maximaal 25 gulden per week voor gehuwden. Mits de zuiderling dan 30 gulden per week naar zijn gezin zou overmaken, want het was niet de bedoeling dat buitenlandse arbeiders meer te besteden zouden hebben dan hun Nederlandse collega's.¹⁷⁸

¹⁷⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 6-12-1955 brief personeelszaken AKU aan AWV

¹⁷⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 12-10-1955 brief AWV aan personeelszaken AKU

De AKU, die haar uiterste best deed om niet van de regelgeving van andere werkgevers af te wijken, had de arbeidsvoorwaarden op die 6e december dan ook al zo goed als klaar liggen. De gastarbeiders zouden werken in de 'drie-ploegendienst' (waarbij ze afwisselend 's ochtends, 's middags of 's avonds werkten), eens per drie weken zouden ze zes uur lang zondagsdienst hebben en ze kregen zes vakantie- en snipperdagen per jaar. Bij begin en beëindiging van het dienstverband zou de AKU de reiskosten van en naar Italië betalen. Reiskosten voor een bezoek aan het thuisland tijdens de vakanties zouden niet voor rekening van het bedrijf komen, was het plan. Wat betreft het kostgeld werd de regeling uit de metaalindustrie onderschreven: de werknemers zouden F7,50 per week bijdragen aan hun kostgeld, mits ze de AKU toestemming gaven om minimaal F12,50 per week op een rekening van een gezinslid in het thuisland te storten. Ook de lonen - variërend van F51,30 per week voor een 21-jarige starter tot F71,28 per week voor een 23-jarige man in loonklasse 3 – stonden al vast en de vakbonden waren akkoord gegaan.¹⁷⁹

Ondertussen werden de eerste voorbereidingen getroffen voor de opvang van de nieuwe werknemers. Al in december 1955 werd het idee geboren om de Italianen gezamenlijk onder te brengen in een pension. Nog voordat de toestemming van de minister binnen was, maakte de afdeling personeelszaken plannen om een pand aan te kopen aan Kastanjelaan 49. Daarbij baseerde de afdeling zich op de ervaringen van de Limburgse Staatsmijnen en de Rotterdamse scheepswerven, die net als de AKU hun eerste ervaringen opdeden met Italiaanse gastarbeiders. Vooral de verhalen uit Rotterdam zetten de AKU ertoe aan om tot opvang in groepsaccommodaties over te gaan: *'Maar behalve werk is er ook vrije tijd in Holland en hierbij komen de moeilijkheden. (...) Een Rotterdamse scheepswerf had 28 man verspreid ondergebracht. Binnen een half jaar waren er 11 verdwenen'*, noteerde een personeelsmedewerker op 27 april 1956. Het zou bovendien ongewenst zijn om de Italianen het pensiegeld zelf in handen te geven. Sommigen gingen dansen en maakten het op, waarna ze spoorloos verdwenen, waarschuwde de personeelschef.¹⁸⁰

Om een dergelijk scenario te voorkomen nam de AKU de Rotterdamse aanpak over. Rotterdam maakte inmiddels gebruik van een casa d'Italia: een contactcentrum dat werd gerund door een Italiaans-Nederlands echtpaar. De gastarbeiders konden daar Italiaanse boeken en kranten lezen, televisie kijken en – niet onbelangrijk – Italiaanse maaltijden gebruiken en chianti drinken. Dat de Italianen het niet zo op de Hollandse stampot hadden,

¹⁷⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 6-12-1955 brief personeelszaken AKU aan AWW

¹⁸⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-04-1956 Intern communiqué personeelszaken

wist de AKU al van de werven en de mijnen. De oplossing van de Staatsmijnen - inrichting van een gezellenhuis en Italiaans eten ‘met wat meer vet vanwege het klimaat’ – nam de AKU als voorbeeld. Anders dan bijvoorbeeld de Hoogovens of de Staatsmijnen maakte de AKU dus niet de beginnersfout om de gastarbeiders Nederlands eten voor te zetten.¹⁸¹ De opvang van de aanvankelijk nog kleine groep gastarbeiders werd meer dan gemiddeld voorbereid. Zo besloot afdeling personeelszaken in een vroeg stadium op zoek te gaan naar een Italiaans-Nederlands echtpaar om het pand aan Kastanjelaan 49 te beheren. Afdeling inkoop mocht alvast nadenken over een goedkope oplossing voor het voorspelde gebrek aan winterkleding van de zuiderlingen en enkele stafleden en sociale werkers – net als in Rotterdam – werd aangeraden om alvast op Italiaanse les te gaan.¹⁸² Nog even en de gastarbeiders zouden in Arnhem ontvangen kunnen worden.

Maar voordat de wervingen daadwerkelijk van start konden gaan, moest de AKU toen nog lang wachten. Begin mei 1956 liet het Gewestelijk Arbeidsbureau (GWA) weten dat het Nederlandse ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid groenlicht had gegeven en dat – nadat de AKU had doorgegeven hoe en wie ze wilde werven – de ministeries van Buitenlandse Zaken en Arbeid in Italië om medewerking verzocht zouden worden. Eind juni werd de toestemming uitgebreid met nog eens vijftien man.¹⁸³

Geheel volgens het plan dat het bedrijf al in 1955 aan de instanties had voorgelegd en anders dan andere Nederlandse bedrijven die in Italië selecteerden,¹⁸⁴ deed de AKU voor de werving eind mei een beroep op haar zusterbedrijf Bemberg in Milaan. Samen met de plaatselijke arbeidsbureaus moest Bemberg een voorselectie maken van geschikte kandidaten, vooral viscosespinneren en persblekers, die later door een AKU-afgevaardigde definitief konden worden aangenomen. De samenstelling van die lijst nam wat meer tijd in beslag dan de AKU had gewild, maar eind juli ontving personeelszaken uiteindelijk een brief met de namen van vijftien Italiaanse sollicitanten.¹⁸⁵ Weliswaar waren er rond Gozzano volgens de directeur van Bemberg geen ervaren viscosespinneren en blekers te vinden, toch leverde de lijst voldoende

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld: Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 281

¹⁸² ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-04-1956 Intern communiqué personeelszaken

¹⁸³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 8-5-1956 brief GWA aan personeelszaken AKU

¹⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka* 46; Tinnemans, *Gouden armband*. 17; Eindverslag van de Commissie-Blok, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 28 689, nr. 8-9, Onderzoek integratiebeleid, 225-226

¹⁸⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 – 28-7-1956 Correspondentie Aymerito – Weeldenburg/ Hali

aanknopingspunten voor een nadere inspectie door personeelschef Blokker, die op 7 augustus in Gozzano aankwam.¹⁸⁶

Tijdens zijn eerste wervingsreis kwamen er ‘*tot ieders verbazing*’ maar liefst 35 kandidaten opdagen, noteerde Blokker in zijn rapport. De kandidaten werden niet voorgeselecteerd op de manier ‘*zoals dat bij ons gebeurt*’, maar op basis van plaatselijke bekendheid. Allemaal waren ze politiek betrouwbaar, maar ondanks een eerder verzoek van de AKU waren er geen verklaringen van criminele betrouwbaarheid aangevraagd. Na een presentatie van de arbeidsvoorwaarden van de AKU sprak Blokker met iedere afzonderlijke sollicitant. Daarbij kreeg hij steun van twee Bemberg-afgevaardigden. Er bleven toen nog achttien serieuze kandidaten over, die Blokker in september nogmaals zou bezoeken.¹⁸⁷

Tot die tijd zou het team van Bemberg proberen twaalf kandidaten te werven voor de AKU en nog eens twintig voor de Hollandsche Kunstzijde Unie (HKI) in Breda, voor wie Blokker de honneurs waarnam. De lijsten met sollicitanten moesten behalve bij de AKU zelf ook naar het Nederlandse consulaat-generaal in Milaan, het ministerie van Buitenlandse Zaken in Rome en naar de Italiaanse emigratiedienst worden gestuurd. De fabriek moest de Rijksvreemdelingendienst de namen van hun potentiële werknemers doorgeven. Het Nederlandse consulaat-generaal schoot kosten voor visa, treinkaartjes en zakgeld voor en de emigratiedienst in Milaan beloofde een medische keuring van de sollicitanten, op basis van de specifieke medische eisen van een AKU-arts.¹⁸⁸ Italianen die op de spinnerij kwamen werken, moesten in verband met de hoogte van de spinmachines minimaal 1.65 meter lang zijn. Verder waren de standaard medische eisen die het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid aan de fysieke conditie van de sollicitanten stelde al behoorlijk. Zo moesten kandidaten niet alleen een ‘goed ontwikkeld spierstelsel’ hebben, maar waren er ook allerlei kwalen op basis waarvan de bedrijfsarts ze kon afwijzen, zoals platvoeten, eczeem en kleurenblindheid.¹⁸⁹

Toen de bedrijfsarts van de AKU, Hartogs, op 24 augustus zelf in Milaan ging keuren, (keuringseisen berusten grotendeels op ervaring en zijn moeilijk over te dragen aan anderen, schreef hij) kwamen er maar dertien van de oorspronkelijk achttien kandidaten opdagen. De personeelsafdeling stuurde een aanpassing van de oorspronkelijke aanvraag van

¹⁸⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 2-8-1956 telegram Hali aan Bemberg

¹⁸⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, rapport wervingsreis 13-8-1956 Gozzano 7-11 augustus

¹⁸⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, rapport wervingsreis 13-8-1956 Gozzano 7-11 augustus

¹⁸⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief AKU – GAB 03-05-1960, brief ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid – AKU 07-07-1960

verblijfsvergunningen naar de afdeling Vreemdelingenzaken.¹⁹⁰ Onder druk van het Italiaanse consulaat-generaal in Amsterdam waren de arbeidsvoorwaarden bijgesteld ten gunste van de gastarbeiders. Om groenlicht van Rome te krijgen, eiste het consulaat dat de AKU haar nieuwe werknemers zowel voor het vertrek als bij aankomst 25 gulden zakgeld zou geven en dat ze eenmaal per jaar hun reiskosten voor vakantie naar Italië vergoed zouden krijgen. Er moest een spaarpot worden gevormd waarin de pensioenpremies zouden worden verzameld en de pensionkostenvergoeding mocht niet lager zijn dan die van Hoogovens en de Amsterdamse en Rotterdamse scheepswerven (40 procent). De AKU ging akkoord.¹⁹¹ Dat Italië de eisen plotseling aanscherpte, had waarschijnlijk te maken met de mijnramp in het Belgische Marcinelle waarbij eerder die maand 136 Italiaanse gastarbeiders waren omgekomen.

In Arnhem waren de voorbereidingen ondertussen in een stroomversnelling geraakt. Om aan een Italiaans-Nederlands echtpaar te komen had de afdeling personeelszaken geïnformeerd bij kapelaan Reckers van de Eusebiuskerk, de man die de contacten met Italianen in Arnhem onderhield. Wellicht was die man dan ook de aangewezen persoon om zich met de godsdienstige verzorging van de toekomstige AKU-Italianen bezig te houden, dacht de personeelschef.¹⁹² Op 27 juni communiceerde personeelszaken dat Reckers' rondvragen succes had gehad: een echtpaar waarvan de vrouw Italiaanse was, zou het beheer op zich nemen van het pension aan de Kastanjelaan, omgedoopt tot Casa d'Italia.¹⁹³ Mevrouw Van Maanen – Bricca (1932), afkomstig uit Belluno en sinds 1947 werkzaam in een van Trio-ijszaken van haar oudere broer, werd aangesteld als de beheerster van het pand. Samen met haar man en haar tweejarige zoontje nam ze haar intrek op de eerste verdieping van het gebouw.¹⁹⁴ Het huis was inmiddels geschikt gemaakt voor de bewoning van vijftien Italianen; in de tuin kon een barak worden bijgeplaatst voor nog eens vijftien gastarbeiders, die later in het jaar werden verwacht.¹⁹⁵

Voordat de eerste gastarbeiders konden vertrekken, reisde Blokker in september voor de tweede keer naar Italië. Hij ergerde zich aan de trage procedures van overheidsinstanties: het

¹⁹⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 18-8-56 Brief en telegram Hali – Langendijk (Bemberg) 27-8-56 Brief Hali – Ministerie van Justitie

¹⁹¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 30-7-1956 Intern verslag Hali

¹⁹² ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 2-5-1956 intern communiqué personeelszaken

¹⁹³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken

¹⁹⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 artikel *Spindop*, 12e jaargang nr 37, 14-09-1956

¹⁹⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 14-9-1956 artikel *Spindop*, jaargang 12 nr. 37, 14/9/1956

emigratiecentrum in Milaan was nog niet op de hoogte van de arbeidsvoorwaarden die door het consulaat waren afgedwongen, een situatie die volgens de personeelschef tot moeilijkheden kon leiden. Ook had de Nederlandse consul in Milaan geen zin om het ministerie van Buitenlandse Zaken in Rome tot een spoedig akkoord te manen. En behalve dat de noodzakelijke procedures nog niet waren afgerond, was er ook nog een kandidaat afgehaakt van de oorspronkelijke groep. De lichter die nu een contract ondertekende, bestond uit twaalf arbeiders. Hun werkperiode zou ingaan op 17 september.¹⁹⁶

Blokker maakte tijdens die reis ook kennis met een nieuwe groep kandidaten. Opvallend daarbij was niet zozeer dat er 36 in plaats van twintig kwamen opdagen, maar wel dat het daarbij vooral om Zuid-Italianen ging, die tijdelijk in Novara werkten.¹⁹⁷ Ze waren bij voorbaat kansloos. In overleg met zijn collega's van Bemberg besloot de personeelschef niet op de sollicitaties in te gaan, *'omdat het vrijwel uitgesloten zou zijn betrouwbare informatie over politieke instelling en moraliteit te verkrijgen.'* Ook Van Elteren heeft het over de slechte reputatie van Zuid-Italiaanse gastarbeiders, maar dat ze bewust werden achtergesteld in selectieprocedures is nieuw.¹⁹⁸

Bedrijfsarts Hartogs, die vakantie hield in Locarno, kwam op 14 september langs op het emigratiecentrum voor de medische keuring van de 25 nieuw geselecteerde kandidaten. Van de 22 die zich meldden, werden er twintig goedgekeurd. Blokker liet weten dat hij in oktober weer naar Italië zou gaan, omdat hij het noodzakelijk achtte *'om ook in tweede instantie persoonlijk contact te houden met de verschillende instanties.'*¹⁹⁹

De eerste arbeiders kwamen op donderdag 27 september 1956 met twee uur vertraging in Arnhem aan, meldde een verslaggever van AKU-personeelsblad *De Spindop*. De personeelschefs van de Kleefse Waard en de Tivolilaan en enkele Italiaanssprekende personeelsleden van de AKU vingden de jongens op. *'We waren in maatpakken gekleed'*, vertelt Antonio Manfredda, die tot de eerste lichter behoorde, over zijn ontvangst. *'Achteraf vertelde meneer Joele [personeelschef, IvdH] ons hoe hij zich schaamde. Hij liep daar gewoon in zijn werkkloffie en wij zagen eruit als filmsterren.'* Na de ontvangst met koffie in de Casa d'Italia en een busrit door Arnhem, kregen de immigranten de volgende de dag een

¹⁹⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken, 19/9/1956 Rapport over de wervingsreis naar Gozzano

¹⁹⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken, 19/9/1956 Rapport over de wervingsreis naar Gozzano

¹⁹⁸ Van Elteren, *Staal en arbeid*, 829

¹⁹⁹ *Ibidem*, 829

eerste rondleiding door de fabriek aan de Tivolilaan: de eerste Italiaanse gastarbeiders hadden voet op Arnhemse bodem gezet.²⁰⁰

4.2 Casa d'Italia

Op de vraag of ze zoveel mannen wel de baas kon worden, antwoordde de toekomstige beheerster aan een journalist van de *Arnhemse Courant*: *'Ik heb in Italië op een kleuterschool gewerkt en mannen zijn in hun hart eigenlijk allemaal grote kinderen. Ze zijn veel gemakkelijker dan vrouwen, want die letten veel meer op elkaar. Als een man gezelligheid heeft en goed te eten krijgt – zijn liefde gaat immers door zijn maag - dan is hij allang tevreden.'*²⁰¹ Die twee elementen kenmerkten de verzorging die mevrouw Van Maanen de komende dertig jaar zou geven. Dat deze aanstelling haar verdere levensloop voor een groot deel zou vastleggen, kon ze toen nog niet weten. Mevrouw Van Maanen ging er van uit dat ze net als de gastarbeiders die ze ging verzorgen, twee jaar bij de AKU betrokken zou zijn.²⁰² Ter voorbereiding op de taak die haar te wachten stond, werd mevrouw Van Maanen meegenomen naar een Limburgs gezellenhuis. Een deel van wat ze daar zag, vormde voor haar een voorbeeld van hoe ze het niet wilde aanpakken. *'(...) Toen moesten we daar naartoe om te gaan kijken. En ik zag dat ze daar gewoon plastic borden hadden, om te eten. En dat was niet van plastic, hoe noemen ze nou, tefal. Zo'n bord waar je drie vakjes in hebt en wijn krijgen ze in bekers, en ik zeg gewoon: Nou, als ik een casa moet beginnen, moet het een casa zijn. Dat heb ik niet gedaan.'*²⁰³

De potentiële werknemers op hun beurt werden over de Italiaanse casa ingelicht aan de hand van een folder die in ieder geval op Bemberg verkrijgbaar was. Het huis werd aangeprezen als de plek waar een Italiaanse 'madre' en een Nederlandse 'padre' zich om het welzijn van de gastarbeiders bekommerden en waar spaghetti werd geserveerd in plaats van aardappels. Er zouden Italiaanse kranten en tijdschriften klaarliggen en als ze wilden, konden ze op Nederlandse les. In de folder werd de huiselijke sfeer benadrukt: *'Omdat het voor een buitenlander die de taal, het klimaat en de levenswijze niet kent een beetje moeilijk zal zijn om*

²⁰⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken, artikel Spindop, 12e jaargang nr 41, 12-10-1956

²⁰¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Artikel *Arnhemse Courant*, 'Italiaanse gastvrouw voor Italiaanse AKU-arbeiders, Mevr. Van Maanen-Brida' 21-09-1956

²⁰² Interview Romana Van Maanen - Brida, 1 augustus 2011

²⁰³ Interview Romana Van Maanen - Brida, 1 augustus 2011

*zich aan te passen, hebben we bedacht om alle werknemers dicht bij elkaar te houden, zodat ze elkaar kunnen helpen, met elkaar kunnen kletsen en een vrolijke sfeer kunnen creëren.*²⁰⁴

De gastarbeiders kregen Italiaans eten voorgeschoteld. Twee keer per dag een warme maaltijd en 's ochtends een Italiaans ontbijt: *'Onze Italiaanse medewerkers ontbijten anders dan wij'*, informeerde personeelsmedewerker Sanders zijn collega van de afdeling materieel. *'Om kaas, jam of vleeswaren schijnen zij minder te geven. Zij prefereren koffie die zij met brokjes brood nuttigen. Hiervoor zijn een veertigtal koffiekoppen nodig. (...)*²⁰⁵ Volgens Antonio Manfreda viel het eten aanvankelijk een beetje tegen: *'Ja.. in het begin was het niet zo. Heh. Toen later werd 'ie langzaam beter. Met pasta, enneh, enneh, 's morgens een beetje jam. En dan begonnen ze te klagen. En dan kregen ze ook wat vlees. Salami zeg maar.'* Bij de maaltijd werd een glas rode wijn geschonken. Wie meer wilde drinken moest dertig cent per glas betalen.²⁰⁶

Om de exploitatiekosten zo laag en de kwaliteit zo hoog mogelijk te houden werden regelmatig producten van nieuwe leveranciers uitgeprobeerd. Opvallend daarbij was dat het oordeel van de familie Van Maanen doorslaggevend was: als de kwaliteit van de goedkopere producten iets minder was volgens de beheerders, viel de leverancier af. Ondanks enkele strenge briefjes uit de eerste paar jaren waarin de beheerster werd verzocht zich aan de vastgestelde vleesrantsoenen te houden, kreeg mevrouw Van Maanen met de jaren steeds meer vrijheid in het inkoopbeleid.²⁰⁷

Op de vraag of de AKU haar veel vrijheid gaf, antwoordt ze: *'Ja, ja. Dat was gewoon een gezin eigenlijk. Apart. Want toen ze, ik deed bijvoorbeeld menu klaarmaken, voor de hele week samen met de koks, en ik bestelde alles en tekende alles af en de rekening ging naar Enka toe. Maar voor de rest was allemaal zelfstandig iets. Alleen de betaling niet. Nee, want toen ze bij mij kwamen, om te zeggen, ze zouden mij zoveel per persoon geven, toen zei ik: nee dat doe ik niet. Want als ik bijvoorbeeld de jongens te weinig geef, dan denken ze, dat doet ze om wat te verdienen. Om wat over te houden. En ik zei als ik teveel geef, moet ik misschien geld bijleggen. En toen heb ik gezegd: ik wil gewoon m'n maandsalaris. Ik ben begonnen met 200 gulden per maand. Dag en nacht, ploegendienst. Want die jongens die kregen wel ploegendiensttoeslag, maar ik niet. Nee. Dus ik zeg: ik wil gewoon mijn maandsalaris en ik ga*

²⁰⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27/6/1956 intern communiqué personeelszaken, folder casa d'Italia, verschenen half september 1956

²⁰⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, correspondentie tussen afdeling G en afdeling P, 19-10-1956

²⁰⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Verslag bespreking personeelszaken, 10-10-1956

²⁰⁷ Interview Romana Van Maanen – Bridda, 1 augustus 2011; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, brief AKU – Romana Van Maanen - Bridda, 5-12-1956

*ze behandelen als mijn eigen broers, en nadien zal ik zeggen hoeveel jullie moeten betalen. En dat was goed. Enneh, ik ehm, of het er nou 10 waren of 100, dat maakte me niks uit. Nou ja, dan moest ik natuurlijk meer hulp hebben want dan was er ook meer werk, hè.*²⁰⁸

Deze opvangmethode week enigszins af van de manier waarop de Italianen en Spanjaarden bijvoorbeeld bij Hoogovens of Philips werden gehuisvest.²⁰⁹ Hoewel ook die fabrieken hun buitenlandse werknemers liefst in gezamenlijke onderkomens onderbrachten, waren de woonoorden van Philips en Hoogovens veel grootschaliger. Zoals we in hoofdstuk vijf zullen zien, wilde de AKU haar Italiaanse gastarbeiders in middelgrote woongelegenheden onderbrengen. Met een beheerdersfamilie aan het hoofd moest er een huiselijke, bijna familiale sfeer ontstaan.

In een informeel verzoek van een van de AKU-leidinggevenden aan ene Theo van het ministerie van Buitenlandse Zaken om de procedures te bespoedigen, scheidde de schrijver op over het bezoek van de pauselijke nuntius, die de Casa d'Italia had geprezen als beste onderkomen voor gastarbeiders.²¹⁰

4.3 Verdere wervingen in Gozzano

Het bleef niet lang bij het eerste elftal Italianen. Personeelschef Blokker, die voor een derde keer naar Gozzano vertrok, sloot op 20 oktober 1956 een contract met achttien kandidaten uit de lichte die op 19 september was voorgeselecteerd. Opnieuw was het ingewikkeld om de visa rond te krijgen, dit keer wegens het uitblijven van goedkeuring door het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Rome. Blokker verwachtte echter snel dertig Italiaanse gastarbeiders in dienst te kunnen nemen. Met de achttien sollicitanten met wie hij nu een contract ondertekende, zat hij al op 29; bovendien had zich een kandidaat van de eerste wervingsronde gemeld. Hij leek op onterechte gronden te zijn afgewezen door de Rijksvreemdelingendienst in Den Haag. Blokker zou op herroeping aansturen. Van de kandidaten voor de HKI in Breda waren slechts zes van de twintig medisch goedgekeurd. Blokker vermoedde dat ze in Gozzano minder hun best hadden gedaan om voor die andere zusterfabriek te werven.²¹¹

Maar ook de opkomst voor zijn eigen afdeling bleek minder succesvol dan gehoopt. Van de negentien kandidaten met wie hij een contract had ondertekend, kwamen er in oktober maar

²⁰⁸ Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

²⁰⁹ Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 102; Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 47-48

²¹⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, brief aan Theo, waarschijnlijk geschreven door personeelschef Vd Kolk, 27-07-1957

²¹¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, intern communiqué personeelszaken, folder casa d'Italia, verschenen half september 1956

tien in Arnhem aan. Een gevolg van de ambtelijke vertragingen, gaf de AKU aan in een brief aan het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid.

Toen de AKU begin januari 1957 bericht ontving dat de regering de toelatingsregeling voor ongeschoolden waarschijnlijk verruimde en dat de bedrijven daarom verzocht werden om door te geven hoeveel buitenlandse werknemers ze konden gebruiken, luidde het antwoord van de AKU dat er op dat moment geen behoefte bestond.²¹² Op een verzoek van de afdeling materieel op 1 december 1956 om het drie tot zes maanden van tevoren aan te geven als er meer dan dertig Italianen in de casa moesten worden opgevangen, antwoordde afdeling personeelszaken dat het aantal van 21 voorlopig tot maximaal dertig zou worden uitgebreid.²¹³ Al snel kwam het bedrijf op die mededeling terug. Al in februari 1957 vroeg de AKU toestemming aan het GAB om nog eens twintig arbeiders te werven, te verdelen tussen de HKI en de AKU. De groep van vijftien gastarbeiders die de AKU voor de HKI had geworven (HKI ontdekte later echter dat ze toestemming voor twintig gastarbeiders had gekregen), zouden bij de AKU gaan werken.²¹⁴ Bemberg werd weer ingeschakeld om te gaan werven, zodat er bij Van der Kolks komst naar Gozzano in maart 1957 voldoende kandidaten zouden zijn.²¹⁵ In juli dat jaar ontving de AKU echter pas een reactie van het ministerie van Sociale Zaken waarin ze de fabrieksleiding geen toestemming verleende om – afgezien van twintig arbeiders die voor HKI bestemd waren - meer te gaan werven. Ze trok de vergunning van de HKI en AKU daarbij samen en riep personeelszaken op eerst 25 gastarbeiders te werven die nog bij de eerdere vergunning waren inbegrepen.²¹⁶

De opkomst tijdens Van der Kolks wervingsreis – die gewoon doorging – viel tegen. Het verslag bevat uitgebreide beschrijvingen van de sollicitanten, met kwalificaties als *‘geeft slappe hand!’*, *‘waarschijnlijk slinks karakter’*, tot *‘door zijn haar en zware wenkbrauwen een gezicht dat op dat van een neger lijkt!’*. Net als de kandidaten waarvan de personeelschefs het karakter niet vertrouwden, werden ook sollicitanten afgewezen die vingers misten of verwonde ledematen hadden. De AKU-personeelschef baseerde zich bij de selectie voornamelijk op het oordeel van de personeelschef van Bemberg.²¹⁷ Omdat veel

²¹² ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, correspondentie tussen AWW en personeelszaken, 22 en 25-01-1957

²¹³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, correspondentie tussen afdeling G en afdeling P, 01-12-1956

²¹⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 23-02-1957

²¹⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief AKU –Bemberg, 26-02-1957

²¹⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief ministerie van Sociale zaken en Volksgezondheid aan AKU 19-07-1957

²¹⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, verslag reis Bemberg 5-7 maart 1957, 11-03-1957

ingeschrevenen nog voor de komst van Van der Kolk ander werk hadden gevonden, was het resultaat dat er maar acht kandidaten overbleven, die vervolgens nog erg lang op een visum moesten wachten.²¹⁸

Omdat het reservoir in Bemberg wat uitgeput leek, reisde een van de personeelschefs in oktober 1957 naar de andere Italiaanse zusterfabriek van de AKU: De Italenka, in Palestro. Van de 21 die op de selectiedag kwamen opdagen, waren er eind die maand nog zes overgebleven. Om te voorkomen dat er nog meer afvielen, werd de levering van de paspoorten en *certificati penali* niet afgewacht en zette de Italenka de nieuwe medewerkers in november zo snel mogelijk op de trein naar Arnhem.²¹⁹

Op iedere stap vooruit volgden er twee achteruit, leek het wel. Want toen de Nederlandse arbeidsmarkt in 1958 wat ruimer was geworden, trok het ministerie op 20 maart de toestemming in om Italiaanse gastarbeiders te werven, toen de fabriek het aanvankelijk toegestane aantal nog niet eens had binnengehaald.²²⁰ In reactie op die boodschap liet de AKU haar ongenoegen blijken over de soms maandenlange wachttijden op visa en toestemming van de officiële instanties, ambtelijke vertragingen die de fabriek naar eigen zeggen schade hadden berokkend doordat de personeelsafdeling niet het aantal arbeiders in dienst had kunnen nemen dat nodig was om de productie op peil te houden.²²¹

De fabriek was er toen namelijk net achter gekomen waarom de laatste lichterijt geworven Italianen na vijf maanden nog geen toestemming had gekregen om naar Nederland te komen: de eerdergenoemde Italenka had ontdekt dat de aanvragen voor visa bij de Nederlandse Ambassade ingediend moesten worden in plaats van bij het consulaat. Het Nederlands Consulaat in Milaan – waar de AKU altijd haar aanvragen indiende - wachtte ‘*passief af*’ wanneer de aanvragen binnenkwamen en vertelde het bedrijf niet waar de aanvragen in werkelijkheid naartoe moesten, aldus het verslag van de Palestra-chef.²²²

Hoewel de AKU op een andere manier selecteerde dan de meeste Nederlandse bedrijven, waren moeizame wervingen niet uniek in de jaren vijftig. Een procedure via een zusterbedrijf zou de personeelsafdeling tijd en geld kunnen schelen, zou je denken. Toch lijkt het er niet op dat de werving via Bemberg of Italenko de selectieprocedure korter maakte. Doordat er een

²¹⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, overzichtlijst werving 5-2-1958

²¹⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, reisverslag Palestro 5-7 oktober 1957, 9-10-1957; brief Italenka – AKU 22-10-1957; brief Italenka – AKU, 20-11-1957

²²⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid - AKU, 20-03-1958

²²¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief AKU – Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, 22-04-1958

²²² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, brief Italo Olandese ENKA – AKU, 26-02-1958

extra schakel in de procedure was opgenomen werden de wachttijden langer en vielen veel kandidaten af. Of de gecombineerde wervingen via de Federatie van Werkgeversvakverenigingen in de Metaalindustrie sneller gingen, is onduidelijk. Zeker is wel dat Hoogovens tussen 1956 en 1958 250 werknemers naar Nederland had gehaald, terwijl de AKU slechts enkele tientallen had aangesteld.²²³

Toen de AKU in juli 1958 uiteindelijk toestemming kreeg om de contracten van haar gastarbeiders met zes maanden te verlengen, werden de overeenkomsten van de eerste Arnhemse Italianen na twee jaar niet voortgezet.²²⁴ Verschillende afdelingen gaven aan dat ze onvoldoende werk hadden om hun Italiaanse werknemers in dienst te kunnen houden. Zo bleven er van de 36 oorspronkelijke casabewoners (op het moment van het verzoek om de wervingen stil te leggen) nog maar tien over. Het bedrijf overwoog zelfs om de casa per eind 1958 te sluiten en de overgebleven Italianen bij particulieren onder te brengen. Dat de casa toch open bleef, had wellicht te maken met de belofte die de AKU haar werknemers had gedaan. Een personeelschef wees er in september 1958 op dat de AKU de gastarbeiders Italiaans voedsel had beloofd en dat daar in commerciële pensions naar verwachting weinig van terecht zou komen.²²⁵

Maar het tij keerde. Binnen enkele maanden vroeg de AKU toestemming om tien van de 26 huiswaarts vertrokken gastarbeiders weer terug naar Arnhem te halen.²²⁶ Die toestemming kwam, maar de meeste Italianen bleken inmiddels elders emplooi te hebben gevonden.

Antonio Manfredda was een van de vier die het er nog eens op waagden. Op de vraag of hij twijfelde toen ze hem terugvroegen, antwoordt hij: *'Nee. Ik dacht: alleen maar een paar jaar en ik zal altijd in Italië gaan solliciteren. Maar ik kon geen goede baan vinden. En studeren als stationschef maar ik had geen werk. Alleen maar als vervangen iemand, misschien 200 km op een klein stationnetje. En dan kon je daar die biljetten en alles, met z'n twee, in klein stationnetje hoor, niet een grote, hè. (...) Maar als je komt bij een vreemd station dan weet je niet precies waar de spullen zijn, ja. En dat was alleen maar een keer in de maand. Dus ik zeg: wat moet ik hier? En dan ben ik teruggekomen hier.'*²²⁷

In het kielzog van de vier gastarbeiders uit de eerste lichting volgden zeventien Italianen die bij de Staatsmijnen waren ontslagen. Het RAB in Limburg ondervond eerst wat weerstand bij

²²³ Eindverslag van de Commissie-Blok, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 28 689, nr. 8-9, Onderzoek integratiebeleid, 168; Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 274-275

²²⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief GAB – AKU, 7-7-1958

²²⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, communiqué personeelszaken, 19-9-1958

²²⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief AKU – ministerie van Sociale zaken en Volksgezondheid, 11-05-1959

²²⁷ Interview Antonio Manfredda, 29 augustus 2011

de pogingen om de ruim tweehonderd ontslagen Italiaanse werknemers een nieuwe baan in Nederland of Duitsland te bezorgen, maar in juli 1959 ontving de AKU een groep van zeventien ex-mijnwerkers.²²⁸ Van hogerhand was toestemming gekomen, op voorwaarde dat gehuwde arbeiders hun gezinnen niet over zouden laten komen.²²⁹

De toestemming voor nieuwe wervingen liet toen nog negen maanden op zich wachten. Nadat de AKU in maart 1960 het GAB weer toestemming had gevraagd om vijftien nieuwe gastarbeiders voor de Tivolilaan aan te nemen, gaf het Rijksarbidsbureau (RAB) in april toestemming om via de Italiaanse dochterondernemingen te werven.²³⁰ In mei dat jaar kwam de regering met een nieuw wervingsakkoord. Het RAB richtte toen een selectiecentrum op in Milaan, dat de aanvragen van afzonderlijke bedrijven moest afhandelen. Vanaf dat moment was de werving via Bemberg voorlopig ten einde.

4.4 Acclimatiseren

Met de komst van het contingent ex-mijnwerkers had de AKU op 1 januari 1960 27 Italianen in dienst. Afgezien van enkelen die elders huisvesting hadden gevonden woonden deze medewerkers in de Casa d'Italia. In de casa was in eerste instantie plaats voor dertig bewoners. Eind maart 1957 schreef de AKU echter aan Bemberg dat de capaciteit inmiddels was uitgebreid tot veertig personen. De 23 arbeiders die op dat moment in de casa woonden, kregen nog gezelschap van zeventien man.²³¹ Hun bedden bevonden zich op de vier slaapkamers op de tweede verdieping, op zolder of in een barak die in de tuin was geplaatst. Verder was er een recreatieruimte in het pand. Volgens een verzoek dat personeelszaken in september 1959 aan de afdeling materieel richtte, was de ruimte echter erg ongezellig: *'Nu is het wel zo dat de Italiaan meer om zijn kleding geeft dan om zijn huiselijk interieur, maar misschien is een verbetering in de Casa d'Italia toch mogelijk.'* Om 'de huiselijkheid te bevorderen' stelde personeelszaken voor om houten lambriseringen van clubhuis de oude Enk over te nemen.²³²

Behalve voor onderdak was de AKU volgens de wervingsverdragen verantwoordelijk voor het geestelijk en maatschappelijk welzijn van deze nieuwkomers. Over maatschappelijk

²²⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, brief AKU-RAB, 1-6-1959; brief AKU-Consulaat-generaal Italië in Amsterdam, 12-06-1959

²²⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, 24-07-1959

²³⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief AKU-GAB 21-03-1960; brief CSWV – leden 11-04-1960; brief GAB-AKU 26-04-1960; brief CSWV – leden 02-05-1960

²³¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, Brief AKU- fabriek Bemberg, 27-03-1956

²³² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, correspondentie personeelszaken – afdeling materieel, 07-09-1959

werkers in die eerste periode is eigenlijk weinig informatie in de archieven terug te vinden. Manfreda zegt jarenlang niet van het bestaan van maatschappelijk werksters af te hebben geweten. Eerste aanspreekpunten voor de gastarbeiders waren namelijk ‘mama’ en ‘papi’, mevrouw en meneer Van Maanen.²³³

Daarnaast speelden de eerste – Italiaans sprekende - pastoors een belangrijke rol in het dagelijks leven van de Italianen. Zoals de Demka-Italianen hun pastoor op handen droegen, waren de Italianen die bij de AKU werkten erg gesteld op rector De Bruin, die ze liefkozend ‘Don Giovanni’ noemden.²³⁴ De Bruin, die zelf regelmatig naar Italië afreisde en die de afdeling personeelszaken zelfs meende te kunnen adviseren over geschikte nieuwe wervingsgebieden, vormde dan ook een belangrijke schakel tussen het bedrijf en de groep nieuwe werknemers.

Zoals een personeelsfunctionaris het op 18 maart 1957 aan zijn chef omschreef: *‘Het is mij opgevallen, dat velen van hun hem zelfs thuis bezoeken voor hun persoonlijke moeilijkheden. De rector heeft daarbij o.a. vernomen, dat zij, hoewel vol waardering voor het echtpaar Van Maanen, deze mensen nog ietwat te jong achten en een gebrek aan levenservaring bij hen hebben waargenomen. Vandaar dat de Italianen in moeilijke gevallen nog bij voorkeur de rector bezoeken. [...] Hij verricht goed werk, wat onze eigen personeelsfunctionarissen niet kunnen verrichten, omdat het feitelijk buiten de directe bedrijfs sfeer ligt.’*²³⁵

Zo’n intensief contact tussen pater en gastarbeiders was – getuige het onderzoek naar de gastarbeiders bij Philips en Hoogovens – heel gebruikelijk.²³⁶ De verplichting om aan spirituele behoeften en ontspanning bij te dragen interpreteerden bedrijven verschillend, met als hoogtepunt Hoogovens die in samenwerking met het bedrijfsapostolaat de Stichting Peregrinus in het leven riep.²³⁷ De AKU hield de verzorging liever in eigen hand, maar als het een verzoek betrof waar weinig andere partijen bij betrokken waren, was de firma wel gevoelig voor de lobby van de rector. Zo pleitte De Bruin er bij personeelszaken voor om de fietsen van de Italianen te laten overkomen, *‘zodat zij op vrije dagen erop uit kunnen.’*²³⁸

Dat verzoek werd gehonoreerd. Toen in juni 1957 een van de medewerkers naar Palestra verhuisde om bij AKU’s zusterfabriek Italenko te gaan werken, regelde de personeelsafdeling dat zijn verhuiswagen op de terugweg naar Nederland fietsen – en een scooter – van de

²³³ Interview Antonio Manfreda, 29 augustus 2011

²³⁴ Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka* 153

²³⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, intern communiqué personeelszaken, 18-03-1957

²³⁶ Van Os, ‘Spaanse arbeiders bij Philips’, 49; Tinnemans, *Gouden armband*, 21-23

²³⁷ Wals, *Peregrinus in het zilver*

²³⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, intern communiqué personeelszaken, 18-03-1957,

Italiaanse medewerkers meenam. Dat was een behoorlijke logistieke operatie, waarvoor een AKU-medewerker uitvoervergunningen in Pavia moest aanvragen en waarbij het noodzakelijk was dat de familieleden van de Italiaanse werknemers zich bereid toonden om de rijwielen naar Palestra op te sturen. Vooral door die laatste voorwaarde moet de uiteindelijke levering veel werknemers hebben teleurgesteld.²³⁹

Rector de Bruin bleef niet lang bij de AKU betrokken: begin februari 1958 stuurde de directie hem een brief met felicitaties voor zijn benoeming tot pastoor. Met die benoeming kwam er een einde aan zijn werkzaamheden als geestelijk verzorger van de Italiaanse gastarbeiders.²⁴⁰ Zijn opvolger was vanaf 1961 pater Van Lent. In de tussentijd was het geestelijk welzijn door enkele anderen verzorgd.

Ter vermaak kaartten en voetbalden de Italianen. Verder onderhandelden afdelingen inkoop en personeelszaken uitgebreid over de plaatsing van een tafeltennistafel. In samenwerking met de plaatselijke Rooms-katholieke gemeente organiseerde de AKU rond kerstmis een nachtdienst met kerstontbijt. Bovendien nodigde het Italiaans consulaat de Italianen uit voor een receptie op 6 juni ter gelegenheid van het feest van de nationale eenwording van het moederland.²⁴¹

De communicatie over vrije tijd liep bijna altijd via de casa. Toch deed de AKU in die eerste periode ook pogingen om de buitenlandse werknemers met de rest van het personeel in contact te brengen. Zo probeerde de afdeling personeelszaken de Italiaanse arbeidsmigranten bij de bestaande AKU-verenigingen te betrekken: *‘Het leggen van contacten met AKU verenigingen (ESCA, Enka Harmonie) was tot nu toe geen groot succes. Enkele van onze Italianen komen af en toe op bezoek bij collega’s en zelfs een paar voorlieden. Door de taalmoeilijkheden gaat dit contact nog steeds niet erg gemakkelijk.’* Voor veel Gelderse meisjes vormde dat geen bezwaar, versloeg de personeelschef: *‘Hebben wij dus enerzijds moeilijkheden van onze Italianen om er bij het Nederlandse milieu in te komen, anderzijds is de belangstelling van vrouwelijke zijde voor onze Italianen opvallend groot. Zo is het heel gewoon, dat groepen van 4 of 5 jonge meisjes voor de Casa op en neer flaneren.’*²⁴²

De kern van het maatschappelijk welzijn lag echter in de casa. Veel van de Italianen die de eerste jaren waren geworven kwamen uit Novara en sommigen kenden elkaar al uit het geboortedorp. Het feit dat mevrouw en meneer Van Maanen in de zomer van 1957 met een

²³⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, intern communiqué, 6-5-1957

²⁴⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, brief AKU-rector De Bruin, 3-2-1958

²⁴¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief Italiaans consulaat-generaal-AKU, 30-05-1959

²⁴² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, intern communiqué personeelszaken, 18-03-1957

paar casabewoners op de achterbank naar Noord-Italië reisden (meneer Van Maanen had net zijn rijbewijs gehaald) en elkaars families bezochten, geeft wel aan wat voor een hechte band er in de casa bestond.²⁴³

4.5 Concluderend

Toen de AKU in 1956 begon met de werving van gastarbeiders selecteerde ze net als de meeste andere Nederlandse bedrijven mannen uit Noord-Italië. Verschil met de naoorlogse wervingsreizen waar onderzoekers naar de gastarbeiders bij Hoogovens en Philips over hebben geschreven is dat de AKU wierf via haar zusterbedrijven in Noord-Italië, met als gevolg dat de eerste groep gastarbeiders een vrij homogene afkomst had.

In tegenstelling tot andere bedrijven ving de AKU haar Italiaanse gastarbeiders op in een middelgrote woonomgeving waar het beheerdersechtpaar behoorlijk wat speelruimte kreeg om een huiselijke sfeer te creëren. Italiaanse gastarbeiders woonden in groepsaccommodaties, gescheiden van andere vrijgezelle arbeiders. Belangrijkste reden daarvoor was dat de AKU op die manier controle kon uitoefenen over de vrije tijd van de Italiaanse gastarbeiders. De fabriek, die zich tijdens de voorbereidingen baseerde op ervaringen van andere bedrijven, koos er om dezelfde reden voor om een Italiaanse als beheerster aan te stellen. Zo voorkwam de AKU dat er – zoals in andere bedrijven - heisa zou ontstaan over het eten.

Net als alle Nederlandse werkgevers was de onderneming gebonden aan de regels van de wervingsovereenkomst, die voorschreven dat het bedrijf verantwoordelijk was voor geestelijk en maatschappelijk welzijn van haar buitenlandse werknemers. De AKU vulde die verplichting net als de meeste andere werkgevers in door de Italianen in contact te brengen met een pastoor. Na enkele onsuccesvolle pogingen om de Italianen ter ontspanning bij bedrijfsverenigingen te betrekken werden de meeste ontspannende activiteiten in de casa georganiseerd. Ook de communicatie tussen gastarbeiders en bedrijf liep via de casa en de Italianen beschouwden het beheerdersechtpaar als eerste aanspreekpunt voor hun problemen. In de casa werd de basis gelegd voor de opvang en groepsvorming op basis van nationaliteit. Door die manier van huisvesting speelde het bedrijf toen al een beslissende rol in het ontstaan van informele verbanden tussen de gastarbeiders, simpelweg doordat de casa mogelijkheden voor samenzijn en recreatie bood aan een geïsoleerde groep mensen.

²⁴³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, communiqué personeelszaken 04-06-1957

5. Centraal werf- en woonbeleid 1960-1967

Vanaf het moment dat de wervingen door het Rijks Arbeidsbureau (RAB) gecoördineerd werden, nam het aantal Italianen dat bij de AKU kwam werken enorm toe. Het bedrijf opende nieuwe casa's en omdat de aanwas vooral uit Zuid-Italianen bestond, veranderde de samenstelling van de Arnhemse migrantenpopulatie. Vanaf 1964 stelde de AKU ook Spanjaarden aan, die de Italianen in aantal al snel overtroffen. Terwijl de nieuwelingen steeds zichtbaarder werden in de Arnhemse samenleving namen ook de initiatieven vanuit de Gelderse bevolking toe. Welzijnsorganisaties, op katholieke leest geschoeid, maar ook bedrijfjes en particulieren die in de Zuid-Europeanen een nieuwe bron van inkomsten zagen. Met de activiteiten van de Stichting Sociaal Caritatief Centrum Arnhem (SSCC) en vanaf 1964 de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers (SBBW) werd de weg geopend naar de eerste Italiaanse verenigingen. De AKU speelde daar een dubbele rol in.

5.1 Wervingen door de overheid

Nadat de Nederlandse en Italiaanse overheden op 6 augustus 1960 een nieuw wervingscontract hadden afgesloten, opende het RAB een selectiecentrum in Milaan. De Italiaanse lokale arbeidsbureaus maakten een voorselectie van kandidaten die ze naar het centrale selectiecentrum doorstuurden. Daar voerde het Nederlandse wervingsteam, bestaande uit een directeur, zijn plaatsvervanger, twee artsen, een tolk, een administratief medewerker en enkele vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, een (medische) keuring uit.²⁴⁴ De criminele antecedenten moesten de Italiaanse instanties dan al hebben onderzocht; het onderzoek naar politiek verleden werd afgeschaft, tot ongenoegen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).²⁴⁵ De deelnemende bedrijven betaalden het grootste deel van de wervingskosten, in 1962 ongeveer tweehonderd gulden per medewerker.²⁴⁶

Voor de AKU betekende deze nieuwe werkwijze dat de procedure om aan buitenlandse medewerkers te komen aanzienlijk korter werd: per week verwachtte Milaan ongeveer tien arbeiders te werven voor de fabriek.²⁴⁷ De vraag naar productiemedewerkers nam die jaren enorm toe. Vanaf 1962 vroegen ook de fabriek aan de Kleefse Waard en de afdeling in Ede

²⁴⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief CSWV – leden, 02-05-1960

²⁴⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Brief CSWV – leden, 02-05-1960; brief Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid – AKU, 20-08-1960; communiqué personeelszaken, 22-08-1960

²⁴⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, Brief AKU – GAB Arnhem, 10-04-1962

²⁴⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, communiqué afdeling TE – personeelszaken, 09-01-1962

Italiaanse gastarbeiders aan.²⁴⁸ Hoewel het emigratiecentrum de belofte van tien medewerkers per week bij lange na niet waar kon maken, werkten er eind 1963 260 Italianen bij de AKU, bijna tien procent van het totaal aantal medewerkers op de productieafdelingen op dat moment.²⁴⁹

De keerzijde van de medaille was dat de AKU minder invloed kon uitoefenen op de selectie van de gastarbeiders en de leidinggevendenden klaagden dan ook regelmatig over de kwaliteit van de nieuwe medewerkers, die een stuk lager geweest zou zijn dan die van de medewerkers die tijdens de eerste jaren naar Nederland waren gekomen. Tijdens een vergadering van de regionale Italianencommissie (bestaande uit de personeelschefs van de Gelderse bedrijven die Italianen werven en de verantwoordelijke bij het GAB) op 12 mei 1961 constateerde AKU-personeelschef Zewald *‘dat het gedrag van de Italianen, die de AKU destijds zelf heeft geworven, beter is dan dat van de nieuwaangekomenen. Het blijkt dat er onder de nieuwe krachten nogal wat avonturisme schuilt.’* Ook Albers, tolk voor de Italiaanse medewerkers bij de AKU, zei dat *‘de Italianen die 4,5 jaar bij de AKU zitten bij elkaar niet zoveel moeilijkheden hebben veroorzaakt als de nieuwe, die er nog maar enkele weken zijn.’* In de discussie die op die uitlatingen volgde, passeerden verschillende theorieën de revue: de directeur van het GAB weet de kwaliteitsdaling aan het feit dat Zuid-Italianen nooit in een industrieel klimaat hadden geleefd, terwijl het verschil volgens de personeelschef van De Meteor lag aan *‘het hogere intelligentiepeil van de Noord-Italianen.’* De AKU-personeelschef voegde daar nog aan toe dat Noord- en Zuid-Italianen elkaar slecht konden verdragen, een stelling die door de mensen die ik heb geïnterviewd stellig wordt ontkend.²⁵⁰ Daarom werd de oude methode om Noord-Italianen te werven, via de zusterfabriek in Bemberg, voortgezet. Op 26 juli 1961 gaf de Italiaanse firma echter aan dat het onmogelijk was geworden om geschikte kandidaten in de regio te vinden en dat de organisatie zich niet ver genoeg uitstreckte om de mogelijkheden in Zuid-Italië na te gaan. De werving via Bemberg werd voorlopig stopgezet.²⁵¹ Kandidaten die vanaf dat moment via AKU-medewerkers op naam werden geworven moesten zich melden bij het arbeidsbureau in hun eigen woonplaats met het verzoek geplaatst te worden bij het Nederlandse bedrijf dat hen had uitgenodigd.

²⁴⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, 9/1965 – 10/1967 overzicht personeelszaken, 23-08-1966

²⁴⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, kostenoverzicht, 29-01-1963; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, Rapport bezoek Zewald selectiecentrum Milaan, 19-03-1962; ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, 9/1965 – 10/1967 overzicht personeelszaken, 23-08-1966

²⁵⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, Notulen vergadering Italianencommissie op 12 mei 1961 op het kantoor van het GAB Arnhem, 10-08-1961

²⁵¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, Brief Bemberg – AKU, 26-07-1961

Bemiddeling door het centrale wervingscentrum in Milaan was te omslachtig geworden, legde een leidinggevende van het GAB Arnhem uit.²⁵² Ook in september dat jaar klaagden de werkgevers nog over de geringe kwaliteit van de werknemers die ze kregen aangeleverd. De procedure zou bovendien te veel tijd in beslag nemen, zeker bij kandidaten die op naam werden geworven.²⁵³ Net als bedrijven als Hoogovens was de AKU er niet blij mee dat ze zelf zo weinig bij de procedure werd betrokken.

Vanuit de behoefte om iets meer invloed uit te kunnen oefenen op de selectiecriteria bracht AKU-personeelschef Zewald in maart 1962 een bezoek aan het wervingscentrum in Milaan. Opvallend was dat de personeelschef uit zijn gesprekken met directeur Dorland opmaakte dat de kandidaten voor bedrijven met casa's strenger werden geselecteerd dan kandidaten voor bedrijven die hun medewerkers in pensions huisvestten. Omdat het selectieteam niet tegemoet kon komen aan het wekelijkse quotum van tien arbeiders, adviseerde de directeur om – als de AKU meer arbeidskrachten nodig had – ook gehuwde arbeiders aan te nemen en zich op andere landen te richten. Er bleek bovendien onduidelijkheid te bestaan over de vraag of de AKU geïnteresseerd was in Zuid-Italianen. Zewald hielp het misverstand de wereld uit: ook Zuid-Italianen waren welkom bij de AKU.²⁵⁴

Beide adviezen van de directeur van het wervingscentrum nam de AKU ter harte. Op een ongedateerd briefje dat was opgeslagen tussen de documenten van eind oktober 1962 werden de mogelijkheden besproken om Italianen, Grieken, Pakistani, Portugezen en Spanjaarden te werven. De Spanjaarden kwamen daarbij erg positief uit de bus: *'ongeschoolden, ongetrouwden, gaat niet vlot maar niettemin kansen. Ervaring: Spanjaarden beter Italianen. Verloop minder, als arbeider beter, geen plezierreisjes. Hoop dat we er dan 300 krijgen.'* Volgens de notities was het nadeel van de werving van Italianen bovendien dat het aanbod uitgeput aan het raken was, zeker dat van ongetrouwden.²⁵⁵ En in tegenstelling tot veel andere bedrijven stond de AKU nog altijd huiverig tegenover de werving van gehuwden.

Toch nam de AKU kort na Zewalds bezoek aan Milaan de proef op de som. Enkele dagen nadat het rapport was verschenen werd er in de officiële stukken gesproken over het besluit van de afdeling Kleefse Waard om voor het eerst vijf gehuwde Italiaanse werknemers aan te

²⁵² ANECMD, Personeel, inv. nr. 1415, Personeel, Italianen 01/1961-12/1961, Notulen vergadering Italianen-commissie op 12 mei 1961 op het kantoor van het GAB Arnhem, 10-08-1961

²⁵³ ANECMD, Personeel, inv. nr. 1415, Personeel, Italianen 01/1961-12/1961, rapport bijeenkomst werkgevers mbt Italiaanse werknemers, 27-09-1961

²⁵⁴ ANECMD, Personeel, inv. nr. 1415, Personeel, Italianen 01/1962-12/1962, Rapport bezoek Zewald selectiecentrum Milaan, 19-03-1962

²⁵⁵ ANECMD, Personeel, inv. nr. 1415, Personeel, Italianen 01/1962-12/1962, notitie gehecht aan Spaanstalig contract, ongedateerd

nemen.²⁵⁶ Bezwaren die daar aanvankelijk tegen bestonden waren zowel moreel als praktisch. Tijdens zijn gesprek met de directeur van het wervingscentrum gaf Zewald een opsomming:

- a. *Een gehuwde man moet je geen jaar lang van zijn gezin gescheiden houden.*
- b. *Zedelijke gevaren voor de man en daardoor gevaren voor het gezinsverband.*
- c. *Aan het einde van de rit wellicht een huisvestingsprobleem.*²⁵⁷

Om de eerste twee gevaren het hoofd te bieden mocht de gehuwde werknemer een extra keer per jaar zijn familie bezoeken, op kosten van de AKU, op een door de fabriek te bepalen tijdstip. Bovendien konden zij, *'in verband met de zedelijke gevaren voor de man'*, beter bij particulieren worden gehuisvest, dacht de personeelschef.²⁵⁸

Het experiment was overigens van korte duur. In april 1963 verzocht de AKU het GAB om de werving van gehuwde Italianen stop te zetten. *'Midden vorig jaar hebben wij ons bereid verklaard in totaal vijftien gehuwde Italianen te accepteren. Milaan zendt ons nog steeds af en toe een gehuwde Italiaan. (...) Onze ervaringen met gehuwde Italianen zijn in het algemeen zo, dat aanstelling van meer gehuwde Italianen niet verantwoord is.'*²⁵⁹ Waarom de ervaringen met gehuwde Italianen zo negatief waren uitgedrukt, is onduidelijk. Onder de Spanjaarden, die vanaf 1964 werden geworven, bevonden zich namelijk veel meer gehuwde mannen dan onder de Italianen.

In september 1965 werd het selectiecentrum in Milaan opgeheven. Het aantal Italianen was inmiddels al teruggelopen, terwijl de fabriek al meer dan 400 Spanjaarden in dienst had, waarmee het aantal buitenlandse productiewerknemers van de Arnhemse en Edese fabrieken op een kwart uitkwam.²⁶⁰ Italianen konden vanaf dat moment op dezelfde manier worden geworven als Spanjaarden: een of twee medewerkers van het bedrijf gingen samen met een afgevaardigde van het RAB naar een streek die in overleg met het RAB werd vastgesteld.²⁶¹ Net als de meeste andere bedrijven nam de AKU bovendien veel buitenlanders aan via werknemers die al in dienst van de fabriek waren, geven alle geïnterviewden aan. Daarbij leverde een lijstje met het Italiaans consulaat de AKU regelmatig nieuw personeel op, vertelt mevrouw Van Maanen: *'Die gingen naar het Italiaanse consulaat en vroegen, nou kunnen we hier werk krijgen, of zo. Nou dan belden ze gewoon mij op hè, het consulaat. Wel 's vaker gehoord, met het feest van de Repubblica, dan kwamen we ook vaak over de vloer daar. En*

²⁵⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, communiqué TS, 21-03-1962

²⁵⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, Rapport bezoek Zewald selectiecentrum Milaan, 19-03-1962

²⁵⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, communiqué TS, 21-03-1962

²⁵⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief AKU – GAB, 19-04-1963

²⁶⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, 9/1965 – 10/1967 overzicht personeelszaken, 23-08-1966

²⁶¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, notitie personeelszaken, 30-09-1965

die mensen, nou dan belden ze eerst of daar ruimte is. Nou ik zal eventjes de AKU bellen, de personeelsafdeling bellen. O, komt van de consulaat. Nou dat zal wel serieus zijn. (...)En dan werden ze toch nog vaak aangenomen.²⁶² Of die spontane toeloop net als het gemiddelde in Nederland de helft van de aanwas aan gastarbeiders vormde, is onbekend. Verschil met het Nederlandse gemiddelde was wel dat de AKU ook ‘aanwapperaars’ onderdak in de casa aanbood.

Toen het personeelsbestand van de AKU tijdens de recessie van 1966 werd ingekrompen stopte de AKU tijdelijk met het werven van Spanjaarden en Italianen. De fabriek aan de Kleefse Waard – die een jaar later stopte met de productie van de rayonvezel - en het filiaal aan de Velperweg hadden toen geen nieuwe arbeidskrachten nodig; de fabriek in Ede kon eventueel werknemers van de Arnhemse fabrieken overnemen. De personeelschefs mochten geen ‘aanwapperaars’ meer aanstellen. Mochten er toch enkele nieuwe werknemers nodig zijn, dan was het gemakkelijker om Nederlanders te werven, zeker in Ede, stelde het hoofd van de afdeling.²⁶³ Hoewel grootschalige ontslagen toen werden voorkomen en afvloeiing zo geruisloos mogelijk moest plaatsvinden, betekende de maatregel voor de Italianen die op een tijdelijk contract werkten wel dat hun carrière bij de AKU erop zat. Het aantal buitenlandse werknemers daalde relatief sterker dan het aantal Nederlandse werknemers.²⁶⁴ Het aantal Italianen liep dan ook flink terug vanaf dat jaar, zoals *Figuur 2* duidelijk laat zien.²⁶⁵

Jaar	Italianen				Spanjaarden				Algeheel totaal
	TA	TS	TE	Tot.	TA	TS	TE	Tot	
1 jan 1962	64	35	47	146	-	-	-	-	146
1963	91	62	84	237	-	-	-	-	237
1964	92	85	75	252	53	76	71	200	452
1965	80	58	69	207	121	112	183	416	623
17 jul 1965	78	45	80	203	136	104	197	437	640
16 jul 1966	78	28	59	165	84	93	188	365	530

Figuur 2, Aantallen Italianen en Spanjaarden, werkzaam op TA, TS en TE tussen 1 januari 1962 en 16 juli 1966

²⁶² Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

²⁶³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, communiqué personeelszaken 31-05-1966; notitie 08-06-1966

²⁶⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, overzicht personeelssamenstelling fabrieken naar nationaliteit, 23-08-1966

²⁶⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, overzicht personeelssamenstelling fabrieken naar nationaliteit, 23-08-1966

5.2 Huisvesting: casa of pensions?

Of die vijf gehuwden die de AKU op advies van het emigratiecentrum aannam daadwerkelijk bij families zijn gaan wonen, is onzeker. Duidelijk is wel dat de AKU er heel bewust voor koos om zoveel mogelijk van haar buitenlandse werknemers in casa's onder te brengen. Belangrijkste reden: de reputatie van het bedrijf. Toen het aantal Italiaanse gastarbeiders vanaf september 1960 gestaag toenam, werd de Casa d'Italia aan de Kastanjelaan al snel te klein. Gedurende enkele maanden waren er zelfs meer mensen in de casa gehuisvest dan de personeelsafdeling verantwoord achtte.

Dat er desalniettemin toch voor huisvesting in casa's werd gekozen was gebaseerd op de overwegingen die Zewald beschreef kort nadat de AKU enkele nieuwe panden in Arnhem, Ede en Velp had aangekocht: *'In verband met de grote vraag van AKU-bedrijven naar Italiaanse werknemers is overwogen of huisvesting in pensions of contractpensions niet wenselijk zou zijn. (...) Gesteld werd o.a. dat, afgezien nog van het feit dat aan de meeste Italianen huisvesting in een Italiaanse omgeving werd (wordt) toegezegd, getracht moet worden "de zaak" zoveel mogelijk in eigen hand te houden.*

'Het is n.l. niet ondenkbaar, dat via een of andere verkeerde handelwijze van een bij AKU te werk gestelde Italiaan, de naam van AKU op enige wijze geschaad zou kunnen worden. Men bedenke, dat de grote massa van het publiek met uitspraken in dit verband nogal makkelijk omspringt.

'Hoewel bij het onderbrengen van Italianen in door AKU beheerde casa's eventuele vervelende excessen niet voor 100% zeker voorkomen kunnen worden, kan toch worden aangenomen, dat bij een goed beheer de AKU-naam minder in gevaar zal worden gebracht dan bij het onderbrengen in contractpensions.'

'Toevalligerwijze vernam ondergetekende een dezer dagen via een Sociale Dienst van een van de gemeenten in de IJmond enige ervaringen die daar werden opgedaan met Italianen in pensions.

'Het is niet eenvoudig deze dingen op papier te zetten, maar wellicht kan worden volstaan met te stellen, dat diverse Italianen dáár via pensionhoudsters en dochters daarvan hebben gemeend te moeten medewerken aan de personeelsvoorziening in de verre toekomst.

'Dat hieruit zeer vervelende consequenties voortvloeien zal duidelijk zijn, zeker in die gevallen waarin de Italiaanse werknemer inmiddels weer naar het zonnige zuiden is vertrokken of waarin de a.s. moeder de echtgenote of dochter is van een Nederlandse werknemer van dezelfde onderneming.

‘Het bovenstaande geeft m.i. wel aan, dat het onderbrengen van Italianen in kleine groepen (max. 40) in eigen (AKU) tehuizen verre te prefereren is boven huisvesting in contractpensions e.d., zeker wanneer men naast de belangen van de Italianen tevens zoveel en zo goed mogelijk de goede naam van AKU wil dienen.’²⁶⁶

Het moge duidelijk zijn dat de AKU naar nieuwe casa’s zocht om de zestig tot zeventig potentiële werknemers voor de fabriek aan de Kleefse Waard te huisvesten. Tot het zover was, werd de capaciteit van de Casa d’Italia opgerekt tot meer dan veertig man. Dat terwijl het pand eigenlijk geschikt was voor een bezetting van maximaal 21 man, zei de personeelsafdeling. Hoewel de Italianen na een jaar eigen huisvesting mochten kiezen, maakte bijna niemand gebruik van die mogelijkheid, vermoedelijk omdat de AKU buiten de casa geen pensioenkostenvergoeding betaalde.²⁶⁷

De woonuitbreiding begon met de aankoop van een pand op Spijkerstraat 227. Dit ‘slaaphuis’ werd Casa II genoemd en de AKU stelde een Nederlands echtpaar aan om de zaak te beheren. De nieuwe bewoners sliepen in Casa II en gebruikten de maaltijden in de Casa d’Italia, dat 350 meter verderop lag.²⁶⁸ Samen hadden de tehuizen een capaciteit van vijftig man. Nog diezelfde maand verzocht het hoofd van de afdeling personeelszaken de afdeling materieel om uit te kijken naar een of twee nieuwe panden met slaap- en recreatiemogelijkheden. Reden: er waren nog eens vijftig nieuwe medewerkers voor de fabriek aan de Kleefse Waard aangevraagd.²⁶⁹

Wanneer nieuwe medewerkers precies zouden aankomen, hoorde de AKU meestal pas een paar dagen van tevoren. Toen de fabriek aan de Velperweg in januari bericht ontving dat er die week nog tien Italianen zouden aankomen, maakten de personeelsmedewerkers zich grote zorgen over de opvang. Tot de barak in de tuin van de Casa d’Italia en de slaapzalen in Casa II gebruikt konden worden, moesten nieuwkomers op de overvolle onverwarmde zolder of bij particulieren worden ondergebracht.²⁷⁰ Het lijkt er dan ook op dat de huisvesting gedurende enkele maanden niet zo denderend was. Nog voordat de fabriek Casa II op 6 maart 1961 in gebruik had genomen, sloot de AKU huurcontracten af voor twee panden in Velp en in Ede, Casa Nostra en Casa Erica. In beide tehuizen was vanaf 1 april 1961 ruimte voor veertig

²⁶⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, communiqué personeelszaken, 19-01-1961

²⁶⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Italianen 07-1965/12-1966 en 07-1971/12-1972, Notulen vergadering commissie buitenlandse arbeidskrachten, 11-1965

²⁶⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, notitie Zewald, 16-12-1960

²⁶⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960, intern communiqué Vd Kolk – Fletterman, 30-12-1960

²⁷⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, communiqué afdeling TA – personeelszaken, 24-01-1961

medewerkers en een beheerdersfamilie, die vrije kost en inwoning in de casa kreeg en een salaris van een paar honderd gulden per maand ontving.²⁷¹ In totaal kon de AKU toen 130 Italianen in casa's huisvesten.

Binnen de Arnhemse Italianencommissie stelde de AKU zich op als ervaringsdeskundige op het gebied van huisvesting en Italiaanse gastarbeiders in het algemeen. Het bedrijf werkte als enige in de regio al vier jaar met Italianen: de eerste Italiaanse gastarbeiders die Arnhem na de oorlog binnen waren gekomen, hadden zich bij de AKU gemeld. Tijdens een vergadering in februari 1961 trad personeelschef Zewald dan ook op als vraagbraak voor zijn collega's bij andere bedrijven.

Op een vraag over de hoeveelheid ruimte per persoon antwoordde hij dat de dienstvoorschriften kazernerij als richtlijn voor de inrichting van de casa's golden. *'Voor elke Italiaan is een bed aanwezig alsmede een stoel en een kast. In verband met de uitgebreide garderobe van de Italianen wordt in de toekomst voor allen een dubbele kast gepland, in plaats van een enkele die zij nu hebben.'* Hij kondigde aan dat er binnenkort een spreekkamer en een ziekenkamer zouden worden ingericht. De kamerindeling werd zo veel mogelijk aan het rooster van de ploegendienst gekoppeld en ook met de gevoeligheid voor kou van Italianen raadde hij aan extra rekening te houden. *'Er zijn er zelfs die 's nachts onder zeven dekens slapen.'*²⁷²

Toen de AKU het aantal casa's net had uitgebreid, bleek de capaciteit van de nieuwe panden al ontoereikend. Het was enkel door het grote verloop onder de nieuwkomers, die volgens personeelszaken gemiddeld een erg slechte mentaliteit hadden, dat bijna de hele groep nog in casa's kon worden ondergebracht. Zodra het verloop – dat overigens ook op andere bedrijven erg groot was – zou stagneren, redeneerde de AKU, was er binnen korte tijd een 5e casa nodig. Hoewel het bedrijf aanvankelijk een vrij uitzonderlijk huiselijk ideaal aanhing van casa's waar maximaal 40 à 50 Italianen woonden, zocht de materieelafdeling nu naar een pand waar honderd mannen konden slapen, waarmee de huisvesting meer ging lijken op die in de woonoorden van Philips of de gezellenhuizen van de Staatsmijnen. Van de beloofde huiselijkheid onder de nieuwe groep Italianen moest men zich volgens de AKU nu toch al niet veel voorstellen. Zowel de Italianen als een paar van de nieuwe beheerderskoppels gedroegen

²⁷¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, communiqué personeelszaken – materieel, 21-02-1961; Communiqué personeelszaken, 14-04-1961

²⁷² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, Notulen vergadering Italianencommissie 24-02-1961, 04-05-1961

zich niet zoals de AKU had verwacht. Bovendien was de uitbating van een casa met honderd tot 120 man goedkoper dan het runnen van drie casa's met veertig man.²⁷³

Terwijl een aantal AKU-Italianen verzocht om bij een Nederlands gezin te worden ondergebracht, kocht de AKU Hotel de Pauw aan de Pauwstraat in Arnhem aan. De familie Van Maanen – Bricca zou vanaf februari naar het nieuwe 'Casa d'Italia Il Pavone' verhuizen, samen met de vijftig Italianen uit de oude Casa d'Italia en de Casa II en dertig nieuwe werknemers. De personeelsafdeling in Ede had de mogelijkheid onderzocht om een barakkencomplex te bouwen. Omdat de kosten naar schatting 300.000 gulden zouden bedragen, week de fabriek uit naar pensions. De fabriek overwoog om de Edese Italianen onder te brengen in Casa d'Italia en Casa II in Arnhem, welke de Arnhemse fabrieken door de aankoop van Casa Il Pavone niet meer nodig hadden. Daar zag de Edese fabriek van af: teveel reistijd.²⁷⁴

Begin februari 1962 verhuisden de bewoners van Casa d'Italia en Casa II naar Casa Il Pavone/De Pauw (hierna Casa De Pauw genoemd). De AKU behield de oude Casa d'Italia, omdat ze verwachtte het pand – onder de naam Casa Castagna - weer snel in gebruik te nemen. In de zes jaren die zouden volgen, vormden Casa De Pauw voor de fabriek aan de Velperweg, Casa Nostra in Velp voor de fabriek aan de Kleefse Waard en Casa Erica voor de fabriek in Ede de belangrijkste tehuizen voor Italiaanse gastarbeiders, met Casa Castagna als reservehuis. Alleen in Ede bleef altijd een derde tot meer dan de helft van de werknemers in pensions gehuisvest.

5.3 Casa's

Met de toename van het aantal bewoners in de casa's werd ook de oorspronkelijke personeelsbezetting uitgebreid. Vooral Casa De Pauw had een behoorlijke personeelslijst, die voornamelijk bestond uit knechten, koks en huishoudsters. Daarmee leek ook iets van de vanzelfsprekendheid waarmee de eerste Casa d'Italia werd gerund verleden tijd. Vanaf 1963 waren er maandelijkse controlerapporten in de archieven te vinden, waaruit blijkt dat de personeelsafdeling zo nu en dan dwarse koks en nonchalante huishoudsters op de vingers tikte en het vertrouwen moest winnen van soms achterdochtige beheerders.

Ook al deed de AKU duidelijk haar best om een optimale sfeer te creëren, toch hadden er enkele incidenten plaats. In 1961 ontving de fabrieksleiding een brief van Latella Carmelo,

²⁷³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notitie zewald, 17-07-1961

²⁷⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, communiqué personeelszaken, 29-11-1961; Communiqué TE – personeelszaken, 01-12 1961; notitie personeelszaken, 14-12-1961

die na een paar maanden bij de AKU te hebben gewerkt veertien dagen naar huis was gegaan vanwege het overlijden van zijn vader. Hij schreef dat hij altijd met plezier zijn werk had gedaan, ook toen hij na twee weken verlof weer in Arnhem terugkwam.

In de Casa Nostra werd hij echter vreemd behandeld, vond Carmelo: *‘Mijn kast was door een ander in beslag genomen, mijn handdoek was verdwenen en op mijn bed sliep een ander. Ik heb direct aan de heer Bolwerk (beheerder, IvdH) gevraagd of ik mijn spullen weer terug kon krijgen, maar daar kwam niets van terecht. Ik ben toen bij een directeur geweest, die hierover met de heer Bolwerk zou praten, maar ik heb hier niets meer van gehoord. Ik had het niet naar mijn zin in de Casa Nostra. Het eten ging achteruit. ’s Avonds alleen een bord soep, geen warm eten. Ieder jongen klaagde hierover. Men had het idee, dat er met de pet naar werd gegooid.*

‘(...) Met nog een paar Italianen ben ik bij de commissie geweest. Zij vroegen naar de reden waarom ze weer naar Italië gingen. Een van de jongens had gezegd, dat het klimaat hun niet beviel, maar dat was een leugen. Aan mij werd toen niet gevraagd, waarom ik wegging. Ik had dan wel het een en ander verteld, maar ik kreeg daarvoor geen gelegenheid. (...) Op het Arbeidsbureau hebben we ook verteld, dat we weg gingen, omdat het klimaat ons niet beviel. We vonden het beter niet de waarheid te zeggen. Hr. Famer (Hr. Vermeer) zei ons, als we het niet naar de zin hadden, dan moesten we maar naar Italië teruggaan. Niemand wilde naar ons luisteren. Als ze dat wel hadden gedaan, dan waren er niet zoveel Italianen weg gegaan. ‘Over de laatste week in Holland heb ik geen loon ontvangen. Ik had hier toch recht op. Enkele jongens kregen F 190,- à F 150,- toen ze weer terug gingen, maar ik heb niets gekregen, terwijl ik toch mijn plicht heb gedaan. Als het nodig is, wil ik wel terugkomen om het een ander recht te zetten. Maar kan dit niet, dan hoop ik op mijn brief wel antwoord te ontvangen.’²⁷⁵ In het archief zijn geen andere stukken te vinden die verwijzen naar de brief of naar een bovengemiddeld verloop van Italianen die in Casa Nostra woonden.

In 1963 verboden de bedrijfsartsen om nog slaolie te gebruiken in de casa’s. In plaats daarvan moesten de koks olijfolie gaan gebruiken. *‘Deze maatregel zal vrijwel zeker tot gevolg hebben, dat het aantal Italianen met maag- en darmklachten aanzienlijk zal verminderen’,* stelde de personeelschef in het controlerapport.²⁷⁶ De kok van Casa De Pauw werd kort daarna ontslagen. De slechte verhoudingen met het beheerdersechtpaar culmineerden toen hij

²⁷⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, beknopte vertaling van de brief van Latello Carmelo, gedateerd op 11-07-1961, 19-07-1961

²⁷⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, controlerapport Casa De Pauw, 25-02-1963

leugens over het koppel bleek te verspreiden.²⁷⁷ Het van oorsprong uitzonderlijk degelijke voedingspatroon stond met die snelle en soms onvoorspelbare personeelsuitbreidingen wel eens onder druk.

Behalve dat het contact tussen de koks en de beheerders soms nogal stroef verliep, was de sfeer in Casa Erica over het algemeen erg slecht volgens de personeelsmedewerkers. De vrouw van het half-Italiaanse beheerdersechtpaar maakte volgens de rapporteurs iedereen het leven zuur en gesprekken met haar *‘eindigen regelmatig in een kijvende schreeuwpartij’*. Meneer De Rossi *‘heeft niets in de melk te brokkelen.’* Typerend voor de gespannen sfeer noemden de rapporteurs het feit dat mevrouw De Rossi *‘de enige (is) van onze casa-beheersters niet als “mama” wordt aangesproken.’* Ondanks meerdere waarschuwingen behield ze haar baan als beheerster, vermoedelijk deels omdat de AKU het erg moeilijk vond om geschikte beheerdersechtparen te vinden. Pas begin 1966 werd het gedrag van de familie de personeelsfunctionarissen te gortig: in september 1965 was weer een ruzie ontstaan *‘waarbij ook door u is gevochten’*, tekende de AKU op in de schriftelijke toelichting van het ontslag toen mevrouw De Rossi dat aanvocht. De AKU dacht juist te hebben gehandeld: ze gaven de familie een normale opzegtermijn en boden meneer De Rossi een functie aan op de researchafdeling van het bedrijf.²⁷⁸ Mevrouw De Rossi legde zich echter niet neer bij haar ontslag. Nadat haar verzoeken aan de personeelsleiding om op gesprek te komen herhaaldelijk waren afgewezen, dreigde De Rossi haar klachten neer te leggen bij de Italiaanse ambassadeur.²⁷⁹

Casa Castagna werd in 1963 eveneens een ‘moeilijk te beheren casa’ genoemd. Of dat te maken had met de matige verhouding tussen het beherend echtpaar en de opzichter is onduidelijk.²⁸⁰ Hoe dan ook lijkt het erop dat de AKU onderhoud en leefsfeer over het algemeen goed in de gaten hield en dat het bedrijf zelfs liever iets meer geld uitgaf als dat de sfeer en daarmee de werkprestaties ten goede kwam.²⁸¹ Het was een aanpak die paste binnen de patriarchale bedrijfstraditie van de AKU en die enigszins overeenkwam met de aanpak van

²⁷⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, rapport personeelszaken, 07-03-1963

²⁷⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, brief AKU – familie De Rossi, 23-02-1966

²⁷⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, brief De Rossi - heer Meynen, 03-03-1966

²⁸⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, controlerapport casa castagna, 17-07-1963

²⁸¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, controlerapport casa nostra, 12-06-1964

grote concerns als Hoogovens en Philips, maar die een bedrijf als Thomassen & Drijver totaal vreemd was.²⁸²

Net als in de eerste Casa d'Italia ontbeten de Italianen op drie verschillende momenten, afhankelijk van de dienst die ze hadden. De warme maaltijden werden op twee verschillende momenten geserveerd. Personeelszaken probeerde maaltijden in de vijf casa's zo min mogelijk van elkaar te laten verschillen. Indien bleek dat de Italianen in Arnhem vaker kip of haan kregen voorgeschoteld dan in Ede, moest ook Casa Erica vaker gevogelte serveren. Op de vraag of er behalve als het de maaltijden betrof veel regels waren, antwoordden de Italianen ontkennend. Na doorvragen blijkt dat er wel degelijk het een en ander was vastgelegd, vooral als het om bezoek van meisjes ging. Terwijl knecht Adriaan de vele aanbidders van de Italianen volgens Antonio af en toe met een tuinslang wegspoot, kwamen alleen serieuze vriendinnen de casa binnen. Tonino: *'In de Pauwstraat, er is daar een hele kleine ruimte. Waar papa daar die kantoor heeft. Een ruimte met twee stoelen voor drie. Gingen wij daar zitten, als een meisje kwam, mochten wij daar zitten.(...) Als hij wist dat het vast was, hij was streng hoor. Als hij wist dat het voor lang, dan mocht het meisje naar binnen. Want dat was, dan kwamen we naar binnen en hier had je de deur en dan had je zijn kantoor precies, hè Antonio, aan de rechterkant, bij het openen van de deur dan had je meteen het kantoor van hem. Dus hij had alles in de gaten.'*²⁸³

Op een lijst met huisregels van de Casa Erica (opgesteld door een bedrijfsleider) werd vermeld dat Italiaanse werknemers van de AKU die niet in de casa woonden wel welkom waren om lessen te volgen en film- en ontspanningsavonden bij te wonen, maar niet om de maaltijd te gebruiken. Italiaanse arbeiders die niet voor de AKU werkten, mochten alleen met toestemming van de beheerder naar binnen en voor een vastgesteld bedrag mee-eten. Voor meisjes lag het inderdaad iets ingewikkelder: *'Het bezoek van Nederlandse of buitenlandse meisjes is aan een streng onderzoek te onderwerpen. Alleen die meisjes, waarvan bekend is dat één der Italiaanse bewoners van de Casa ook wederkerig bij het meisje thuis mag komen, mogen in de conversatiezaal worden toegelaten. In andere delen van het huis mogen geen bezoekende meisjes komen.'* Dat gold ook wanneer er een ontspannings- of muziekavond werd gehouden, want in overleg met de bedrijfsleiding was dat zo nu en dan wel mogelijk. Dansavonden in de Casa waren verboden.²⁸⁴

²⁸² Dendermonde, *Nieuwe tijden nieuwe schakels*, 39; Beuker, *Kunstzijdefabriek ENKA*, 11; Tinnemans, *Gouden armband*, 21-23; Van Os, 'Spaanse arbeiders bij Philips', 53-54; Van der Horst, *Deventer Blik*, 213-216

²⁸³ Interview Antonio Manfredda, 29-08-2011

²⁸⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, Reglement Casa Erica, 09-01-1962

De AKU zag haar oude angsten bevestigd door een incident waarbij meisjes tussen de dertien en achttien jaar met toestemming van de pensionhouders toegang tot pensions hadden gekregen waar Italianen verbleven. De pensionhouders zouden de meisjes zelfs onder druk hebben gezet om hun mond te houden. Het dreigement luidde dat hun Italiaan anders naar Italië zou worden teruggestuurd. De zaak liep op dat moment bij de politie en Zewald hoopte vurig dat er geen AKU-Italiaan bij betrokken was en kneep zich nog eens in zijn handen over het Casa-systeem, waar *'dergelijke visites niet zijn toegestaan.'*²⁸⁵

Voorals in Casa De Pauw leek een eigen dynamiek te ontstaan waar obstakels vooral in onderling overleg werden opgelost. Met de regel dat gasten moesten betalen voor de maaltijden nam mevrouw Van Maanen het niet zo nauw, zegt ze.²⁸⁶ Uit de gesprekken en de archiefstukken komt een beeld naar voren van een huiselijk ritme waar - weliswaar uitgaand van de verschillende ploegendiensttijden – met de nodige improvisatiekunde veel mogelijk was. Van de kamerindeling (zo kreeg de eigenzinnige Antonio Manfreda een kamer voor zichzelf omdat hij niet graag met anderen op een kamer sliep) tot de ontspanningsavonden. Een regel die de Italianen maar bleven negeren, was het verbod op kaarten 's nachts. Sommige medewerkers hielden dat zo lang vol dat ze overdag in de fabriek niets waard waren. Ze hadden bovendien de gewoonte om hun loon te verspelen. De AKU nam maatregelen, ondanks het tegenargument van enkele Italianen dat Nederlanders in hun vrije tijd niet gecontroleerd werden. De oplossing voor het nachtelijke kaarten bleek het aanbrengen van een tijd klok in Casa De Pauw en Casa Castagna, zodat de lichten in de recreatieruimtes op bepaalde tijdstippen automatisch werden uitgeschakeld.²⁸⁷

Dat de AKU haar best deed om een goede naam te behouden, blijkt ook uit de manier waarop het bedrijf met klachten uit de buurt omging. In april 1964 ontving de fabriek een brief van schoenenzaak Van Haren, die toen al op de hoek van de Pauwstraat lag, vlakbij Casa De Pauw. De bedrijfsleider zei dat zijn zaak dankzij de burens ernstige schade ondervond: *'Grote groepen Italianen staan de gehele dag en avond op het trottoir vóór onze etalages en ingang te hangen en belemmeren op deze wijze – ongewild – een vrije passage. Wij hebben meerdere malen geconstateerd, dat – vooral het vrouwelijke publiek – de straat enige meters voor onze winkel oversteekt, om niet langs deze Italianen te moeten lopen. U begrijpt, dat onze etalages dit publiek niet meer kunnen trekken. Wij stellen met nadruk, dat deze Italianen zich beslist*

²⁸⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, vertrouwelijke notitie personeelszaken, 12-02-1962

²⁸⁶ Interview Romana Van Maanen – Brida, 1 augustus 2011

²⁸⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, Controlerapport Casa De Pauw, 17-07-1963; communiqué personeelszaken – TS, 0-01-1964

*niet misdragen; wij weten ook, dat zij zich op openbaar terrein bevinden. (...) Wilt u hen dringend verzoeken evt. verplichten op eigen terrein te blijven.*²⁸⁸ De personeelschef antwoordde een week later: *'(...) U kunt er (...) op rekenen, dat wij zullen trachten aan het door u gesignaleerde euvel een einde te maken.*²⁸⁹ Reputatie en goede relaties met de plaatselijke middenstand gingen voor de bewegingsvrijheid van de Italianen.

5.4 AKU-Italianen en Stichting Sociaal Caritatief Centrum (SSCC)

Hoewel het proces van groepsvorming op openbare plaatsen soms werd tegengegaan, sprak de AKU haar Italiaanse werknemers over het algemeen juist wel als groep aan. Op de werkvloer, in de casa's, maar vooral ook in de vrije tijd. Toen de katholieke Stichting Sociaal Caritatief Centrum (SSCC) deze verantwoordelijkheid vanaf 1960 deels op zich wilde nemen, moest de AKU daar dan ook weinig van hebben. Tijdens de vergaderingen van vertegenwoordigers van de SSCC, het GAB en de personeelschefs van bedrijven die Italianen in dienst hadden, gebruikte de AKU haar 'jarenlange ervaring' met Italiaanse gastarbeiders als argument om niet teveel aan de recreatieve activiteiten van het SSCC te moeten bijdragen. De AKU had al eigen casa's, organiseerde eigen rondleidingen en voor de recreatie was iemand vrijgemaakt.²⁹⁰ In tegenstelling tot de resultaten uit onderzoek naar andere bedrijven en steden blijkt dat de AKU weinig zin had om ook maar een van die verantwoordelijkheden uit handen te geven.

In navolging van andere steden was de Stichting Sociaal Caritatief Centrum Arnhem begin 1950 opgericht door leden van de Rooms-katholieke gemeente *'zodat katholiek Arnhem de beschikking kreeg over een bureau dat bij de hulpverlening aan de noodlijdende mens belangrijke diensten zou kunnen verlenen, zowel ten bate van de individuele armlastige, als ten bate van de totale sociaal-caritatieve activiteit hier ter stede.'* In de notulen van 21 november 1960 sprak de stichting onder andere over de rol die ze kon spelen in de opvang van de Italiaanse gastarbeiders: *'Het bestuur is van mening dat het centrum niet een directe uitvoerende taak heeft bij de opvang van deze Italianen. Wel zal getracht worden een aantal*

²⁸⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, brief schoenenwinkel Van Haren – AKU, 22-04-1964

²⁸⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, Brief personeelschef – Van Haren schoenenwinkel, 28-04-1964

²⁹⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie 24-02-1961, 04-05-1961; notulen vergadering Italianencommissie 06-11-1961

mensen bijeen te brengen, die samen dit werk kunnen opzetten.’ Een van die mensen was tolk Albers, die later ook aan de commissievergaderingen deelnam.²⁹¹

De plannen van de SSCC waren in eerste instantie om eens in de zoveel tijd een Italiaans bulletin onder de gastarbeiders te verspreiden en om excursies te organiseren, *‘die de Italianen een beeld geven van de Nederlandse samenleving.’* In het bollettino – opgesteld door de SSCC - kon worden opgesomd wat er voor Italianen te doen was in de omgeving. Tolk Albers waarschuwde daarbij om niet te dirigistisch op te treden. *‘Zouden de Italianen dit merken, dan is bij voorbaat alles tot mislukking gedoemd.’* Frowijn, voorzitter van het Arnhemse SSCC, wilde begin 1961 nog niets van een ontmoetingscentrum weten. Op andere plekken in Nederland waren dat soort experimenten op een fiasco uitgelopen, zei hij. Bij het eerste uitstapje - op 30 maart 1961 – kregen de Italianen het Openluchtmuseum te zien, dat enkele dagen daarvoor was geopend.²⁹² Van de 170 Italianen die waren uitgenodigd kwamen er twintig spontaan opdagen. Nog eens tien werden door tolk Albers overgehaald om mee te gaan. Toen de SSCC-voorzitter aankondigde dat de Italianen tijdens het volgende uitstapje in juli het Provinciehuis zouden gaan bekijken en bijgevolg een college over de Nederlandse staatsinrichting zouden krijgen, reageerde de voorzitter van het GAB sceptisch. Hij vroeg zich af of dat niet te hoog gegrepen was voor buitenlanders die net in Nederland waren en nauwelijks iets wisten over hun eigen staatsbestel.

Over het eerste bulletin was de SSCC niet zo tevreden. Nieuw plan was om berichten voor de Arnhemse Italianen in het landelijke Italiaanse contactblad – *Voce d’Italia* – op te nemen. Een ander voorstel was om Italiaanse filmvertoningen te organiseren en te peilen of Italianen behoefte hadden aan muziek- en sportevenementen.²⁹³ Financiële steun van het bedrijfsleven was toen nog cruciaal: begin jaren ’60 werd de zorg voor welzijn en ontspanning nog niet door de overheden bekostigd. De SSCC had er een hard hoofd in dat ze zoals haar zusterstichting in Amsterdam 30.000 gulden subsidie toegezegd zou krijgen.²⁹⁴ *‘De grootste handicap voor deze commissie is het ontbreken van de benodigde gelden’*, vertelde de SSCC-directeur zijn bestuursgenoten over de Italianencommissie. *‘Een overleg hierover met de betrokken bedrijven is in voorbereiding.’*²⁹⁵

²⁹¹ Gelders Archief (verder GA), Stichting Sociaal Caritatief Centrum te Arnhem 1970-1980 (verder SSCC), inv. nr. 2472, Notulen vergadering SSCC 21-11-1960

²⁹² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, brief Italianencommissie van SSCC – AKU, 16-03-1961

²⁹³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie op 12 -05-1961, 10-08-1961

²⁹⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie op 12 -05-1961, 10-08-1961

²⁹⁵ GA, SSCC, inv. nr. 2472, Notulen 16-10-1961

Toch kwam de SSCC een half jaar later met een ambitieus en vooral duur plan. Omdat het niet gelukt was om een recreatieruimte te vinden die alleen 's avonds te gebruiken was, stelde voorzitter Frowijn voor om dan maar een permanente ruimte voor de Italiaanse gastwerkers te huren, die tegelijkertijd ook als mensa en als pension gebruikt kon worden. Er zou zelfs een Italiaans echtpaar aangetrokken kunnen worden om de zaak te bestieren. Een casa naar het model van de AKU, leek het wel. Personeelschef Zewald gaf dan ook meteen aan voor een dergelijk plan geen geld beschikbaar te willen stellen. De AKU had immers haar eigen casa's en ook voor recreatie had de fabriek al iemand vrij gemaakt. Ook de chefs van andere bedrijven vonden het voorstel overigens wat te ver gaan. Toen Frowijn de bedrijven vervolgens vroeg om financiële medewerking voor de verdere uitwerking van een recreatieplan, beloofden de bedrijven in principe 1 gulden per persoon per avond te willen uitgeven.²⁹⁶

Op 18 januari 1961 stuurde de SSCC een brief uit waarin ze bekendmaakte dat er een ruimte in een bejaardentehuis was gevonden waar de Italianen twee keer per week konden ontspannen. De stichting wilde de ruimte voornamelijk gebruiken voor film- en ontspanningsavonden, waarvoor dan nog spelfafels en tijdschriften moesten worden aangeschaft. De stichting had bovendien een cursus Nederlands opgezet. Voor een eerste begroting van 3700 gulden werd van de AKU weinig verwacht, meldde de stichting: *'Aangezien de AKU zelf verschillende voorzieningen heeft getroffen is niet te verwachten dat door dit bedrijf nog financiën beschikbaar worden gesteld, tenzij voor bijzondere activiteiten.'* De kosten moesten dus worden gedekt door de bedrijven die de overige 150 Italianen in dienst hadden, nog niet eens de helft van het totale aantal Italianen in Arnhem. Die andere 200 werkten allemaal bij de AKU.²⁹⁷

In tegenstelling tot in sommige andere steden kwamen de activiteiten van de Arnhemse SSCC dus maar moeizaam op gang. Of de AKU daadwerkelijk zoveel regelde voor het geestelijk welzijn en de ontspanning van Italianen is de vraag. In principe was er altijd een pater beschikbaar, maar de Italianen interesseerden zich maar weinig in kerkelijke aangelegenheden volgens mevrouw Van Maanen en een afstudeeronderzoek dat in het archief is opgenomen.²⁹⁸ Mevrouw Van Maanen: *'En later hoorden we dan van die jongens, van die Pierro,(...) want*

²⁹⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie op 06-11-1961

²⁹⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, brief Stichting Sociaal Caritatief Centrum Arnhem – bedrijven met Italiaanse werknemers, 19-01-1962

²⁹⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, 'Enkele ervaringen met Italiaanse en Spaanse arbeiders in Arnhem', scriptie zonder voorblad, ongedateerd, vermoedelijk uit 1968 of 1969

*pa (meneer Van Maanen, IvdH) kwam boven zegt ie, in de kamers: “Jongens naar de kerk!” Want hij dacht dat alle Italianen katholiek waren en allemaal naar de kerk gingen, hè. Maar dan gingen we naar de kerk, zegt ie, zaten jullie helemaal vooraan, zaten wij achterin de kerk te kaarten.*²⁹⁹

Zeker is dat er regelmatig vrijwillige taallessen werden georganiseerd, waar de gastwerkers sporadisch gebruik van maakten. Gedurende de besproken periode ontving de AKU verzoeken en offertes van particuliere taaldocenten, schrijvers van religieuze en taalkundige boekjes en andere mensen die op de een of andere manier een dienst meenden te kunnen verlenen aan de nieuwe AKU-arbeiders. De AKU wees de verzoeken zonder uitzondering af. Toen er toch een nieuwe taaldocent werd aangesteld, had de AKU deze via haar eigen netwerk gevonden.³⁰⁰

Net zoals in de eerste Casa d’Italia – de huidige Casa Castagna – hadden alle casa’s een paar abonnementen op Italiaanse kranten en tijdschriften en televisie. Er waren voetbaltafels, pingpongtafels, biljarten, en schaak- en damspelen aanwezig en de bewoners konden een Italiaans radiostation beluisteren. Eind 1962 werd de piano van de oude Enk naar Casa De Pauw verhuisd, waarmee volgens de personeelsfunctionaris *‘een reeds lang bestaande wens van de casa-bewoners is vervuld.*³⁰¹

De AKU had bovendien clubhuis De Enk ter beschikking staan, waarin ook voor de Italianen zo nu en dan ontspanningsavonden werden georganiseerd. Zo deed de Romeinse voordrachtskunstenaar Marcello Bonini Arnhem aan in februari 1962 om een voorstelling voor de Italiaanse gastarbeiders te geven. De kosten voor zo’n avond zouden omlaag gaan indien hij gebruik kon maken van het verenigingsbouw. De leden van Dante Alighieri (een landelijke vereniging van Italiëliedhebbers) werden ook voor de avond uitgenodigd.³⁰² De SSCC, die zelf nog altijd in de experimenteerfase verkeerde, vroeg de AKU op de valreep of de andere Italianen in de regio kosteloos de avond mochten bezoeken.³⁰³ Begin jaren zestig speelde de AKU dus een heel dominante rol in de ontspanning van de Arnhemse Italianen.

²⁹⁹ Interview Romana Van Maanen – Brida, 1 augustus 2011

³⁰⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Italianen 01-1956/12-1960; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961; ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968

³⁰¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, intern communiqué TA, 05-12-1962

³⁰² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961, notitie personeelszaken, 22-11-1961

³⁰³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, brief SSCC – bedrijven met Italiaanse werknemers, 23-01-1962

De eigen plannen van de stichting om een sociëteit op te richten waren toen weer spaak gelopen. Maar er hadden zich nieuwe mogelijkheden aangediend: in de uitnodiging voor een vergadering (de Italianencommissie was sinds de komst van de eerste Spanjaarden omgedoopt tot ‘Commissie voor Buitenlandse Werknemers’) op 6 juli 1962 werd het plan van ene mevrouw Van Nimweghen uit de doeken gedaan. Zij wilde een sociëteit voor Italianen koppelen aan het pension dat ze beheerde en waar nu vooral Italiaanse werknemers van Rijnstaal logeerden. Pater Van Lent – die voor de Italianen die niet bij de AKU werkten graag een ontmoetingscentrum had laten openen – had het voorstel al eerder afgewezen.³⁰⁴ Omdat ze haar plan hoe dan ook ten uitvoer zei te gaan brengen, vroeg Van Nimweghen de commissie en pater Van Lent nogmaals om medewerking. In de kantlijn van de brief tekende Zewald aan dat de AKU ‘*hier beslist niet aan mee moet doen*’, om redenen die niet nader werden gespecificeerd.³⁰⁵

Ook de SSCC en pater Van Lent trokken uiteindelijk hun steun in, om redenen die niet terug te vinden zijn in het archiefmateriaal. Wel merkte Zewald op dat ‘*dit ons niet behoeft te verwonderen, want de inlichtingen over dit pension waren destijds bepaald niet gunstig.*’ Omdat alle eerdere experimenten (voordat een zaal in het bejaardentehuis werd gehuurd, bevond het ontspanningscentrum zich blijkbaar twee weken lang in het Katholiek Militair Tehuis in Arnhem) waren mislukt, richtten de ogen zich nu op de AKU-casa’s. Daar waren al recreatieruimten beschikbaar en een deel van de doelgroep at en sliep bovendien al in hetzelfde gebouw. Want kwamen er in totaal al weinig Italianen opdagen bij de eerste twee ontspanningslocaties, de AKU-Italianen bleven helemaal weg, meldde Zewald in een notitie. ‘*Dit laatste is ook niet te verwonderen, want in de diverse casa’s vond men huiselijkheid en aanspraak genoeg.*’³⁰⁶

Wat betreft het verzoek van de stichting om bijvoorbeeld de Constabel, een dépendance van Casa De Pauw, op bepaalde momenten als ontspanningscentrum voor alle Italianen beschikbaar te stellen, adviseerde hij zijn leidinggevende dan ook negatief. Behalve dat er bij volledige bezetting van de panden te weinig ruimte was, ‘*kleven er aan een dergelijke oplossing nog meer bezwaren, om er maar enkele te noemen:*

- a. *vreemd beheer binnen een AKU-casa.*
- b. *Zullen onze eigen AKU-Italianen hiervan wel gediend zijn.*

³⁰⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, notitie Zewald, 24-07-1962

³⁰⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, brief Stichting Sociaal Caritatief Centrum – leden commissie voor buitenlandse werknemers arnhem, 02-07-1962

³⁰⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, notitie Zewald, 24-07-1962

- c. *Kennismaking door niet AKU-Italianen met ons Casa-systeem, met als gevolg steeds meer verzoeken aan het GAB tot overplaatsing naar AKU (dit geschiedt nu al zonder sociëteit)*'

Pater Van Lent voelde eveneens meer voor een ontmoetingscentrum 'op neutrale bodem'. Zewald vroeg zich af of de AKU zelfs aan zo'n neutraal ontmoetingscentrum zou moeten meewerken. *'In ieder geval is tot op heden nog niet gebleken, dat onze AKU-Italianen daaraan behoefte hebben.'*³⁰⁷

Zes maanden later ontving de AKU een afrekening van de SSCC. Rijnstaal had inmiddels meer Italianen in dienst dan de AKU. Omdat de AKU niet deelnam aan de kerstvieringen en ontspanningsavonden die de stichting organiseerde, hoefde de AKU 2 gulden minder per Italiaanse medewerker te betalen dan de andere bedrijven. Dat ze toch nog F 4,50 per gastarbeider betaalde, kwam door de deelname aan de filmavonden, die het hoofd personeelszaken de Italianen niet wilde onthouden, zoals hij zelf op de factuur aantekende.³⁰⁸ In de vergadering die daaraan voorafging, erkenden alle leden van de commissie dat de AKU-Italianen blijkbaar voldoende vermaak in de casa vonden en dat de groep van Italiaanse werknemers van andere bedrijven een te kleine doelgroep vormde voor de opening van een ontmoetingscentrum. De wens om een maatschappelijk werker aan te stellen, werd echter door iedereen gedeeld, aanvankelijk zelfs door de AKU. Pater Van Lent gaf aan dat zo iemand zich bezig zou moeten houden met de maatschappelijke begeleiding van Italianen en in het bijzonder de voorlichting over loonberekening en sociale wetgeving, Nederlandse lessen en de organisatie van feestdagen, filmavonden, excursies, culturele clubs en Italiaanse avonden. Zelf had hij het druk genoeg met de geestelijke verzorging van alle Italianen in een gebied dat zich uitstrekte van Veenendaal tot Angeren en Nijmegen. In reactie nam Zewald het initiatief om zijn collega's bij de AKU-zusterfabriek Verenigde Glanzstoff Fabriken in Duitsland te vragen hoe zij dat hadden aangepakt.³⁰⁹

Toen de stichting de AKU een jaar later verzocht om een financiële bijdrage te leveren voor de aanstelling van een maatschappelijk werker, was de personeelschef van gedachten veranderd. De maatschappelijk werker zou zich zowel met de Italianen als met de Spanjaarden bezighouden. In een eerder gesprek had Zewald de voorzitter van de SSCC al uitgelegd dat er voor de Spanjaarden niet zomaar een maatschappelijk werker kon worden

³⁰⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962, notitie Zewald, 24-07-1962

³⁰⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, brief commissie buitenlandse werknemers – leden commissie, 11-01-1963

³⁰⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, notulen vergadering commissie buitenlandse werknemers op 25-09-1962, ongedateerd

aangesteld, omdat de AKU de verzorging van de Spanjaarden volledig had uitbesteed aan een rijksdienst. De Italianen van de AKU hadden volgens Zewald weinig behoefte aan extra welzijnszorg, omdat de casa-beheerders al veel ‘klein werk’ voor hen verrichtten en omdat ook het bedrijf zelf hulp bood. De meeste hulpverzoeken die pater Van Lent ontving, kwamen daarom niet van de AKU-Italianen, stelde de personeelschef. *‘Voor AKU is dan ook in dit geval een extra maatschappelijk werker een m.i. overbodige luxe.’*

Hoewel Frowijn het met Zewald eens was, wierp hij tegen dat er zelfs bij de AKU-Italianen waarschijnlijk wel wat restbehoefte aan maatschappelijke steun bestond. Hij was echter vooral bang dat wanneer de AKU het plan niet zou steunen, de andere bedrijven zich wellicht ook zouden terugtrekken. Zewald beloofde hem deze punten nog eens aan de directie voor te leggen. Zelf adviseerde hij de directie echter om in geen geval een bijdrage per buitenlandse werknemer te leveren, op z’n hoogst een bijdrage in de algemene kosten. *‘En: liever geen bemoeienis van de aan te stellen kracht met AKU-buitenlanders.’*³¹⁰

In een vergadering die twee weken later werd belegd, werd niet alleen geconcludeerd dat de aanpassingsmoeilijkheden van buitenlandse werknemers binnen het bedrijf afnamen, maar ook dat de voorlichting en ondersteuning van werknemers in de Nederlandse samenleving onvoldoende was. Frowijn stelde de aanwezigen al een kandidaat-maatschappelijk werker voor: een Italiaanse onderwijzer die de paters in zijn vrije tijd nu al bijstond in de maatschappelijke begeleiding van de Italianen en Spanjaarden. Het Sociaal Caritatief Centrum wilde hem in dienst nemen als het bedrijfsleven 60 procent van de kosten wilde dragen. De overige 40 procent zou door de overheid worden betaald.

Volgens Frowijn was Gelderland de enige Nederlandse provincie met grote concentraties buitenlandse werknemers waar nog geen mogelijkheid tot maatschappelijke begeleiding bestond. *‘Wanneer hier geen ernstige brokken worden gemaakt, komt dit door de activiteiten van de paters, maar van hen kan niet worden gevergd dat zij naast de zielzorg blijvend de maatschappelijke zorg op zich nemen’*, aldus Frowijn. Drie bedrijven (Billiton, Meteor en NV Rijnstaal) hadden al toegezegd. De AKU vroeg hij en plein publique nogmaals om medewerking, *‘daar het plan min of meer valt of staat met de medewerking van de grootste werkgever.’* Zewald antwoordde dat de bedrijfsdirectie zich op dat moment aan het beraden was over een beslissing welke hij de Italianencommissie zo snel mogelijk zou meedelen.³¹¹

³¹⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, notitie Zewald, 05-11-1963

³¹¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, notulen vergadering commissie buitenlandse arbeidskrachten op 19-11-1963

De beslissing van de AKU om niet mee te werken aan de aanstelling van een maatschappelijk werker komt misschien obstructief over, maar de personeelschef had – vanuit AKU-perspectief - wel degelijk een punt. De meeste AKU-werknemers woonden tijdens die jaren in een van de casa's. Behalve dat een bedrijfsmaatschappelijk medewerkster beschikbaar was voor bedrijfsgerelateerde problemen van de gastarbeiders, speelden de casa-beheerders inderdaad een belangrijke ondersteunende rol in het nieuwe leven van de Italiaanse gastarbeiders op Hollandse bodem. In gesprekken met voormalige gastarbeiders, in controlerapporten van Casa De Pauw en zelfs in enkele krantenartikelen komt vooral de rol die meneer Van Maanen daarin speelde duidelijk naar voren.

In een controlerapport van begin 1963 tekende een personeelschef op dat meneer Van Maanen een zekere sociale begeleiding bood aan de Italiaanse bewoners. *'Deze eigenschap achten wij van groot belang om het vertrouwen van deze mensen te winnen.'*³¹² Uit een ietwat aangezet artikel in *Trouw* van 4 augustus 1961 blijkt dat het echtpaar de casabewoners begeleidde bij allerlei dagelijkse en bijzondere bezigheden: *'Als één van hen gaat trouwen moet meneer Van Maanen mee naar de kleermaker. Een andere keer is het de tandarts of het ziekenhuis. Ook mevrouw Van Maanen wordt in allerlei kwesties gemengd: verbroken verlovingsen, zieke thuis, heimwee...'*³¹³ Mevrouw Van Maanen beschrijft zelf hoe ze de eerste jaren – toen ze nog geen kok in dienst had – soms op het laatste moment spaghettini in plaats van spaghetti in de pan gooide: *'Spaghettini moeten drie minuten korter gekookt worden en als ik dan tijdens de maaltijd met iemand naar het ziekenhuis moest, kwam dat dan zo net allemaal uit.'* Een enkele keer moest ze zelfs bruidsjurken passen voor de Italiaanse verloofde van een gastarbeider, omdat ze ongeveer dezelfde maat had als de toekomstige bruid.³¹⁴

Antonio Manfredda vertelt dat hij zich pas heel laat realiseerde dat het bedrijf überhaupt een maatschappelijk werker in dienst had. Als de gastarbeiders problemen hadden, gingen ze naar meneer Van Maanen. Op de vraag aan Tonino Ortù of de Italianen wel eens een beroep deden op een maatschappelijk werkster, de SBBW of de SSCC als ze problemen hadden, antwoordt hij: *'Nee. Maar vroeger ook niet omdat als je problemen had, was er altijd meneer Van Maanen die onze problemen oploste. Ja, als er een probleem was met de politie of met paspoort of met alles: meneer Van Maanen. Wij noemden hem papi.'*³¹⁵ Deze situatie staat in

³¹² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, controlerapport Casa Il Pavone, 14-01-1963

³¹³ Artikel *Trouw*, 04-08-1961

³¹⁴ Interview Romana Van Maanen -Brida, 01-08-2011

³¹⁵ Interview Tonino Ortù, 22 augustus 2011

schril contrast met de gang van zaken in andere steden, waar ook de bedrijven zelf behoefte hadden aan een maatschappelijk werker.

5.5 Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers, richting Italiaanse verenigingen

Vanaf 8 december 1964 nam de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers (SBBW) de activiteiten over van de SSCC. In de jaarverslagen van 1966 en 1967 was de volgende ontstaansgeschiedenis opgetekend: *'Reeds in 1962 werd begonnen met besprekingen om te komen tot de oprichting van een stichting, welke de zorg voor de buitenlandse werknemers in het gebied Arnhem en Nijmegen op zich zou nemen. Door verschillende moeilijkheden bleek het niet mogelijk dit werk op korte termijn van de grond te krijgen. Een bijzonder moeilijke omstandigheid was gelegen in het feit dat enkele grote bedrijven zelf reeds voortreffelijke voorzieningen voor hun buitenlandse werknemers hadden getroffen en derhalve niet wilden mede-financieren in de personeelskosten van een functionaris. Echter door de stimulerende werking van de zielzorgers werd het overleg voortgezet, hetgeen resulteerde in de oprichting van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Arnhem/ Nijmegen, waarvan de akte op 8-12-1964 werden gepasseerd.'*³¹⁶ We kunnen er vanuit gaan dat de 'grote bedrijven [die] zelf reeds voortreffelijke voorzieningen [...] hadden getroffen' onder andere verwijst naar de AKU. Niet alleen omdat de kunstzijdefabriek een van de grootste werkgevers in de regio was, maar vooral omdat de fabriek in notulen die ik hieronder zal aanhalen ook daadwerkelijk op die manier werd besproken.

De nieuwe stichting werd – net als de meeste stichtingen voor bijstand aan buitenlandse werknemers - opgericht door twee werkgroepen uit Arnhem en Nijmegen die bestonden uit mensen en instanties die een intensieve relatie met de buitenlandse werknemers onderhielden. Tijdens een vergadering van de Commissie Buitenlandse Arbeidskrachten vertelde voorzitter van het GAB J.S.P Rietema hoe de katholieke geestelijken de SSCC om hulp hadden gevraagd omdat de problematiek van de buitenlandse werknemers hen boven het hoofd dreigde te groeien. Een van de oplossingen leek de oprichting van een ontmoetingscentrum voor buitenlandse arbeiders, *'waar aan buitenlanders in hun vrije tijd verpozing en desgewenst ook raad wordt geschapt.'* En terwijl het aantal buitenlandse werknemers maar bleef toenemen, besloten de SSCC van Arnhem en Nijmegen te gaan samenwerken met de

³¹⁶ GA, Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland 1964 – 1987 (verder SBBW), inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1966 en 1967

diaconale centra in beide steden, met de oprichting van de SBBW als gevolg, aldus de directeur.³¹⁷

Hoewel het de SBBW net als haar voorganger om het welzijn van gastarbeiders te doen was, gingen de ambities van de nieuwe stichting een stuk verder. Niet alleen wilde de SBBW zich met recreatieve activiteiten bemoeien, de stichting stelde zich vooral ten doel om de erbarmelijke woonsituatie van vooral Turkse gastarbeiders te verbeteren. In de eerste jaarverslagen formuleerde de stichting haar doelstellingen als volgt:

- A. De bevordering van het welzijn en de verlening van maatschappelijke bijstand aan personen met een andere nationaliteit dan de Nederlandse van welke levensbeschouwing ook, werkzaam in het rayon Arnhem/Nijmegen (...).
- B. Voorlichting geven aan de plaatselijke samenleving waar onder A genoemde personen en gezinnen werkzaam en gehuisvest zijn.³¹⁸

Doordat de SBBW zich al snel verzekerd wist van een aanzienlijke overheidssubsidie was de stichting veel minder dan de SSCC afhankelijk van de steun van bedrijven.³¹⁹ Want opnieuw wilde de AKU niet de gevraagde bijdrage per werknemer betalen voor de organisatie van activiteiten en de opening van een centrum voor mediterrane migranten. *‘Van AKU is een schrijven ontvangen, dat dit bedrijf zich niet verplichten wil tot een vaste bijdrage aan de stichting, aangezien dit bedrijf zelf de begeleiding en opvang van de daar werkzame buitenlandse werknemers verzorgt. Desalniettemin heeft het bedrijf besloten een eenmalige gift ad. F 750,- over te maken, daar de SBBW door hen gezien wordt als een instelling voor het algemeen welzijn. De motivering in het schrijven van AKU bevat enige elementen waarop andere werkgevers zich niet kunnen beroepen. Als zodanig kan dit schrijven gebruikt worden om andere bedrijven te bewegen wel een jaarlijkse bijdrage te verstrekken.’*³²⁰ De hulpstichting leed dus, anders dan in andere steden, nog altijd onder het gebrek aan medewerking van de grootste werkgever.

Ook al verliep de financiering de eerste jaren nog erg moeizaam, het eerste ontmoetingscentrum voor gastarbeiders was al binnen enkele maanden klaar: op 27 maart 1965 opende Arnheems burgemeester Matser het ‘Centrum Europa’, bestemd voor alle buitenlandse gastarbeiders in Arnhem.³²¹ *‘Een van de eerste vereisten om te komen tot goede begeleiding van buitenlandse werknemers, is een veelvuldig contact met deze mensen. De*

³¹⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Personnel, Italianen 07/65-12/66 en 07/71-12/72, notulen vergadering Commissie Buitenlandse Arbeidskrachten op 2 november 1965

³¹⁸ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1966 en 1967

³¹⁹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, inleiding

³²⁰ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 03-05-1966

³²¹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 03-03-1965

buitenlandse werknemer moet iemand vinden, die hij op de eerste plaats vertrouwen kan en bovendien iemand, die de kunst verstaat naar zijn moeilijkheden te luisteren. Nu deed zich het verheugende feit voor, dat al diegenen, die deel uitmaakten van de werkgroep Arnhem, de taal van de buitenlanders spraken of bezig waren zich deze taal eigen te maken. Dagelijks was er iemand van deze werkgroep aanwezig in het Centrum aanwezig om te luisteren naar de buitenlanders. Voornamelijk de Spanjaarden en Turken hadden die hulp toen het meeste nodig. De hulp bestond voornamelijk uit:

-tolken bij rijexamens

-ziekenbezoeken

-uitleg van loonstrookjes

- voorlichting omtrent verzekeringen

-vertalen van brieven

-het bijwonen van de vergaderingen van de werkgroep

-het onderhouden van contacten met de plaatselijke politie

-het dragen van de zorg voor de inrichting van het centrum

-enz. ' Verder werden er tweewekelijks filmavonden voor Spanjaarden georganiseerd en af en toe voor Turken en Italianen.³²²

Het pand had een bar en een ruimte waar de godsdienst beoefend kon worden. Dat laatste gold vooral voor moslims (enkele Arnhemse bedrijven hadden inmiddels veel Turken aangesteld).³²³ Ook konden de gastarbeiders er sjoelen en lezen. Over de folkloristische avonden die de buitenlanders organiseerden, noteerde de stichting: *'Het ligt in de aard van de zuiderling om zoveel mogelijk bijeenkomsten te organiseren. Al lieten de financiën het eigenlijk niet toe, vele keren ontstonden spontane avonden, waarbij de piano van een der leden van de werkgroep goede diensten bewees.'*³²⁴ Pater Van Lent, die de eerste jaren nauw bij de stichting was betrokken, stelde voor om vertegenwoordigers van de Italiaanse, Spaanse en Turkse gemeenschap te raadplegen voor de inrichting van het centrum. Hij had zelfs een plan om namens iedere nationaliteit een subcommissie op te richten, waarin dan drie buitenlanders en twee Nederlanders zitting hadden. Zelf zou hij tot de Italiaanse subcommissie kunnen toetreden, stelde hij voor.³²⁵

Al gauw kwam de pater niet meer voor in de notulen van de stichting. Uit notities van de AKU blijkt dat dr. José Manoel da Costa Alonso van het Sint Jozef Broederhuis Vrijland in

³²² GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1966 en 1967

³²³ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 19-03-1965

³²⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1966 en 1967

³²⁵ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 31-03-1965

Oosterbeek hem opvolgde. Van Lent was andere werkzaamheden gaan verrichten.³²⁶ In het jaarverslag van de SBBW werd pater Aders genoemd als nieuwe aalmoezenier voor de Italianen, die zich met de stichting in verbinding stelde. Vooral in de periode vanaf eind jaren zestig zou de SBBW een faciliterende rol gaan spelen bij het ontluikende Italiaanse verenigingsleven. Dit initiatief van pater Van Lent paste bij de neiging van Nederlandse overheidsinstanties om buitenlanders per etnische groep te benaderen.³²⁷

5.6 Sluiting casa's

Net als in de rest van Nederland liep het aantal Italianen dat de AKU in dienst had door de economische recessie flink terug: van een maximum van 260 in 1963 naar gemiddeld 89 in 1967 (in de kostenoverzichten is de status opgenomen van 31 december).³²⁸ Sommigen waren, ondanks de terughoudendheid van de gemeente op dat punt, naar woonhuizen verhuisd. Na juni 1965 verdween Casa Castagna uit de Italiaanse kostenoverzichten. Het huis werd vanaf dat moment als tijdelijke opvanglocatie gebruikt voor de Spaanse werknemers, die de Italianen in aantal toen ruimschoots waren overstegen.³²⁹ Omdat de pensiekosten per Italiaan hoger werden nu de casa's leeg begonnen te lopen, besloot de AKU om twee casa's te sluiten. Casa Nostra werd op 1 maart 1967 ontruimd en Casa Erica sloot precies een jaar later.³³⁰ Ook het Spaanse Casa Galicia werd ontruimd en tijdelijk aan derden verhuurd.³³¹ De overgebleven bewoners verhuisden naar Casa de Pauw en naar Nuestra Casa, dat zich ook in Ede bevond.³³²

Uit de vergadering over het saneringsplan in bijzijn van de Raad van Bestuur bleek dat personeelszaken haar best ging doen om - 'indien niet strikt noodzakelijk' - geen Italianen en Spanjaarden samen in een casa te huisvesten. Bovendien was het niet de bedoeling om Spaanse werknemers van de AKU samen met Spanjaarden die voor andere bedrijven werkten in een casa onder te brengen.³³³ Of die idealen helemaal verwezenlijkt konden worden is onduidelijk, maar de verdeling werd wel zo dat in Nuestra Casa en later ook weer Casa

³²⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, notitie personeelszaken, 26-01-1966

³²⁷ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 344-345

³²⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, kostenoverzicht, 17-02-1964 en 15-03-1968

³²⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, kostenoverzicht, 30-07-1965;

ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, kostenoverzicht casa's, 21-10-1965

³³⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, mededeling Zewald – Italiaanse arbeiders, 10-02-1967; interne correspondentie, 17-02-1967; 04-01-1968; 16-01-198

³³¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, notitie personeelszaken, 27-01-1967

³³² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, mededeling Zewald – Italiaanse arbeiders, 10-02-1967; interne correspondentie, 17-02-1967; 04-01-1968; 16-01-198

³³³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 09/1965-10/1967, notulen, 01-02-1967 en 13-02-1967

Galicia vooral Spaanse gastarbeiders woonden; en in Casa De Pauw voornamelijk Italianen.³³⁴ Vanaf dat jaar vormde Casa De Pauw dan ook het middelpunt van het leven van de AKU-Italianen.

5.7 Concluderend

De AKU hield in de jaren zestig vast aan de opvang in casa's, al had de huiselijke sfeer zo nu en dan te lijden onder het grote verloop van Italianen die nu uit heel verschillende delen van de laars kwamen. Daarbij stond de goede naam van het bedrijf centraal: de AKU wilde koste wat kost voorkomen dat haar buitenlandse werknemers de reputatie van de fabriek in hun vrije tijd te schande zouden maken.

De AKU, die zelf regelmatig ontspannende activiteiten organiseerde en met het toenemend aantal casa's uiteindelijk vier Italiaanse centra beheerde, moest weinig hebben van de initiatieven die particulieren voor de migranten ondernamen. Liefst hield de fabriek de zorg volledig in eigen hand. Aan de plannen van de SSCC om een permanent ontspanningscentrum in te richten en een maatschappelijk werker aan te stellen wilde het bedrijf – in tegenstelling tot de meeste andere Nederlandse werkgevers van Italianen en Spanjaarden - dan ook geen bijdrage leveren. Mede daarom kwamen de activiteiten van de SSCC en van andere particulieren niet van de grond. De aanwezigheid van de AKU had begin jaren zestig een crowding-out effect: andere organisaties voor of door migranten kregen nauwelijks een kans.³³⁵

Hoewel SSCC's opvolger SBBW aanvankelijk ook hinder ondervond van de opstelling van de AKU, was de stichting al kort na de oprichting minder afhankelijk van de goodwill van bedrijven. Doordat de overheid geleidelijk aan SBBW's begon te subsidiëren slaagde de stichting er al snel in om een ontspanningscentrum te openen en een maatschappelijk werker aan te stellen. Naar het voorbeeld van de AKU benaderde ook de SBBW de buitenlandse gastarbeiders per nationaliteit. In de AKU-casa's ontstonden dus niet alleen de eerste informele verenigingsvormen, de AKU was – net als veel andere grote bedrijven – normstellend als het ging om de opvang van gastarbeiders per nationaliteit, een gewoonte die overheidsinstanties zouden overnemen.

³³⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, overzicht aantal Italiaanse en Spaanse gastarbeiders, einde 10^e boekmaand 1968

³³⁵ Schrover en Vermeulen, 'Immigrant Organisations'; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville'; Caponio, 'Policy Networks and Immigrants'; Hooghe 'Ethnic Organisations'

6. Ontstaan van de eerste verenigingen 1968-1985

Dit hoofdstuk gaat over de laatste periode waarin de AKU en vanaf 1969 de Enka Italiaanse gastarbeiders aanstelde en gescheiden opvang. Dit is een fase die verreweg de meeste jaren bestrijkt, maar die ik desalniettemin in een hoofdstuk behandel, omdat methoden van opvang en werving geen grote veranderingen meer ondergingen. Aan het begin van die periode was de grootste toeloop van Italianen al voorbij. De nieuwe aanwas werd opgevangen in een casa, die in 1973 nog eenmaal werd ingeruild voor een groter gebouw, waar uiteindelijk ook veel Spanjaarden naartoe verhuisden. Tot de sluiting van Casa De Pauw in 1985 vormden de Italianen en later ook Spanjaarden die in de casa woonden een gemeenschap die een voedingsbodem bleek voor gezamenlijke activiteiten en verenigingswerk, met de casabeheerster in een voortrekkersrol. De AKU en de SBBW vormden twee belangrijke katalysatoren in dat proces.

6.1 De laatste wervingen

Hoewel het aantal Italiaanse AKU-werknemers nooit meer in de buurt zou komen van het recordaantal van 260 in 1963, werden er na 1967 nog wel degelijk nieuwe zuiderlingen geworven. Over de campagnes en de aanwas in die laatste periode is in het archief – behalve enkele indirecte verwijzingen - helaas weinig te vinden. In mei 1969, het jaar dat de economie weer aantrok en in het jaar dat de Enka ingrijpende fusies aanging met de Vereenigde Glanzstoff Fabriken en de Koninklijke Zout-Organon, verzocht de afdeling personeelszaken de afdeling materieel om Casa De Pauw op te knappen. Wellicht door de economische recessie was er de voorgaande anderhalf jaar weinig aan gebeurd, maar nu er weer dertig Italianen waren aangevraagd, achtte de personeelsafdeling het noodzakelijk het een en ander op te knappen.³³⁶ Ook eind 1972 nam de Enka maatregelen voor de opvang van nieuwe Italiaanse werknemers, en wel door bij een pensionhouder aan de Pauwstraat vijftien bedden te reserveren voor werknemers die niet meer in Casa De Pauw terecht konden.³³⁷ Een half jaar later werd de huur alweer opgezegd, omdat de geplande werving in Noord-Italië ‘door omstandigheden’ niet doorging.³³⁸ Het aantal buitenlandse werknemers dat in Casa De Pauw logeerde, was rond oktober 1973 echter wel uitgebreid, getuige de aanvraag door de

³³⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, communiqué afdeling personeelszaken – afdeling materieel 28-05-1969

³³⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief ENKA – A.H. de Jong van ‘De Gouden Haan’ 25-09-1972

³³⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief ENKA – A.H. de Jong van ‘De Gouden Haan’ 11-05-1973

personeelschef voor een extra abonnement op *Televizier* wegens de uitbreiding van het aantal buitenlandse werknemers.³³⁹ Ondanks de wisselvallige ondernemingsresultaten zette de Enka de werving van gastarbeiders dus voort. Die konden immers na een jaar weer worden ontslagen.

Een andere methode die veel werd toegepast, was – zoals eerder genoemd – de werving op persoon, via personeelsleden die al in dienst waren bij de fabriek. Zo kregen alle Spaanse arbeiders in oktober 1973 een oproep mee naar huis in Spanje: *‘Op dit moment, nu u op vakantie gaat naar Spanje, willen wij graag uw aandacht vragen voor het volgende onderwerp. (...) Wij zouden het daarom zeer op prijs stellen wanneer u familieleden, vrienden en bekenden wilt wijzen op de mogelijkheden die er bij onze onderneming bestaan. Wij nemen aan dat u op de hoogte bent van onze lonen en arbeidsvoorwaarden en u kunt uit eigen ervaring vertellen hoe het u bij ons is bevallen.’* Indien de bekenden interesse hadden, moesten ze zich melden bij een vakbondskantoor om aan te geven dat ze bij de Enka wilden werken.³⁴⁰

Zoals in hoofdstuk 5 beschreven, werden veel Italianen op dezelfde manier geworven. De Sardijn Tonino Ortù, die vanaf september 1970 bij de Enka in dienst was, vertelt hoe hij door een vriend werd warm gemaakt, al kwam er bij hem geen arbeidsbureau of vakbondskantoor aan te pas: *‘Ik kwam met een vriend, via hem ben ik naar Nederland gekomen. (...) Hij vertelde wat over werken. Geen bijzonders. Dat het leuk was en dat er mooie meisjes waren. En zo ben ik naar Nederland gekomen.’* Op de vraag of hij zich eerst in Sardinië bij een emigratiecentrum moest melden, antwoordde hij van niet: *‘Nee, ik ben direct gekomen. Want ik werkte toen in Monza. Monza is bij Milaan. En vandaar ben ik hier naar Nederland gekomen.’* Hij kwam niet op uitnodiging van de Enka, maar Ortù had wel gehoord dat de fabriek veel mannen aan het rekruteren was. *‘Ja, werk was er. Toen ben ik met meneer Van Maanen naar het bedrijf gegaan. Stonden daar personeelszaken, die personeelschef zat daar al op mij te wachten, dat was afgesproken. (...) En toen moest ik ergens anders naar een andere afdeling, naar een kantoor. Daar moest ik dan een psychologische test doen. (...) Toen was ik aangewezen om naar de conerij te gaan.’³⁴¹*

Volgens zowel mevrouw Van Maanen als Tonino Ortù zelf hoorde hij bij een van de laatste lichten Italiaanse werknemers die bij de Enka kwamen werken. Enkele jaren later nog

³³⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief Zewald – Lentjes CAB 20-08-1973

³⁴⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, oproep Spaanse arbeiders, oktober 1973

³⁴¹ Interview Tonino Ortù, 22 augustus 2011

volgde een experiment met een groep Zuid-Italianen, weet mevrouw Van Maanen zich te herinneren: ‘*O jee, dat is lang geleden. Ik weet nog, het was 5 of 76, op de Oude Velperweg, en dan zijn er een groep gekomen uit Zuid-Italië. Maar dat is niks geworden. Ze kregen twee maanden proeftijd en toen kregen ze de reis terug, dat is niks geworden.*’³⁴² Opvallend is dat er ondanks de officiële staking van wervingen dus toch nog Italianen naar Nederland werden gehaald.

Dat betekende niet dat de procedures er eenvoudiger op waren geworden. In de archieven is terug te vinden hoe de Enka in 1974 – het jaar dat de officiële wervingen werden stopgezet- advies vroeg aan Italiaans ambassadeur A. Morozzo della Rocca over manieren om Italiaanse arbeiders te werven. Deze antwoordde dat het Italiaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken geen bezwaar had als Enka-Italianen kennissen of familieleden zouden introduceren, mits ze goed werden voorgelicht over de leef- en werkomstandigheden in Nederland.³⁴³

Of die methode geen effect had of dat het verloop – dankzij remigranten en mannen die in het huwelijk traden - zo groot was dat er netto meer mensen vertrokken is niet duidelijk, maar zowel Casa De Pauw als Nuestra Casa waren vanaf 1975 voortdurend onderbezet. In november 1975 vertelde Zewald dan ook aan de consul-generaal van Italië dat de Enka van plan was om Nuestra Casa in de loop van 1978 op te doeken en de overgebleven bewoners onder te brengen in Casa De Pauw.³⁴⁴ Dit alles speelde zich af in een periode dat de fabriek de moeilijkste periode van zijn naoorlogse bestaan beleefde, waarbij het personeelsbestand met ongeveer een derde werd ingekrompen.³⁴⁵

In 1979 was nog een laatste wervingsplan terug te vinden in de archieven: afdeling personeelszaken meldde de Edese fabriek dat het verboden was om op eigen gezag in Italië te werven en dat de Enka ‘*die weg niet wilde volgen.*’ Wel mogelijk waren wervingsprocedures via het SEDOC-systeem – een structuur waarbij vacatures en informatie over werknemers tussen verschillende Europese lidstaten konden worden uitgewisseld.³⁴⁶ Het lijkt erop dat hier geen gebruik van is gemaakt.

³⁴² Interview Romana Van Maanen – Bridda, 1 augustus 2011

³⁴³ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brieven ambassadeur A. Morozzo della Rocca – ENKA, 17-06-1974; 28-08-1974

³⁴⁴ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief Zewald – consul-generaal Italië

³⁴⁵ Klaverstijn, *Samentwijnen*, 47-68

³⁴⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, communiqué Zewald – Rozeboom (afdeling FE), 14-09-1979

6.2 De casa als gemeenschap

Toen het aantal casa's waar Italianen woonden in 1968 tot twee was teruggebracht, woonden er in Casa De Pauw gemiddeld ongeveer vijftig Italianen en tien Spanjaarden. In Nuestra Casa woonden behalve 115 Spanjaarden ongeveer tien Italianen.³⁴⁷ Terwijl in de loop van de jaren zo nu en dan nog een dependance aan de overkant van de Pauwstraat nodig was om iedereen fatsoenlijk onder te brengen, verhuisde de Enka de bewoners van Casa De Pauw 15 november 1973 naar het voormalige missiehuis aan de Oude Velperweg 38.³⁴⁸ Tot 1985 zou dat het onderkomen zijn van de Arnhemse Italianen en Spanjaarden, in 1978 aangevuld met nog een contingent werknemers toen Nuestra Casa werd gesloten.³⁴⁹

Net als toen de eerste Casa d'Italia in 1957 werd geopend, droeg de Enka eind jaren zestig nog altijd zorg voor ontspanning, culturele en geestelijke verzorging: in 1968 was de Enka voor de 63 bewoners van Casa De Pauw 17.500 gulden aan kosten voor ontspanning (daaronder vielen ook de was, de telefoon, de huur van de garage en diversen) kwijt, ruim 8,4 procent van de totale kosten van Casa De Pauw.³⁵⁰ Kort na de verhuizing naar het oude missiehuis werd een groot filmprojectiescherm ter waarde van 1100 gulden aangeschaft. In een naamloze scriptie (voornamelijk gebaseerd op interviews met chef personeelszaken AKU- Arnhem Zewald, chef personeelszaken AKU- Ede Neervoort en hoofd Stichting SBBW W.J.G. ter Maat) werden de activiteiten beschreven die de AKU organiseerde: *'De AKU heeft voorts een groot aantal activiteiten ontplooid op het gebied van sport, het houden van excursies, het vertonen van films, het organiseren van folkloristische feestavonden etc. Alhoewel men ook getracht heeft deze werknemers onder te brengen in bestaande clubs of in personeelsverenigingen, bleek het animo van "buitenlandse zijde" zeer gering.'*³⁵¹

Wel richtten de zuiderlingen binnen AKU-verband eigen verenigingen op. De voetbalclub, Sempre Avanti, bestond uit een Italiaans en een Spaans team. Tussen de archiefstukken waren nog briefjes te vinden waarmee personeelschef Zewald vijftien trainingspakken bestelde voor

³⁴⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, overzicht van het aantal Italiaanse- en Spaanse werknemers (gehuisvest in de Casa('s) en Woonoord(en), per boekmaand 1968

³⁴⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968, brief Zewald – Munk BTPR, 9-11-1973

³⁴⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief Zewald – consul-generaal Italië

³⁵⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, kosten "Casa d'Italia il Pavone" te Arnhem, over het jaar 1969 in guldens 12/03/1969

³⁵¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, 'Enkele ervaringen met Italiaanse en Spaanse arbeiders in Arnhem', scriptie zonder voorblad, ongedateerd, vermoedelijk uit 1968 of 1969

het AKU-team *‘welk elftal zelfs uitkomt in de competitie der amateurs der KNVB.’*³⁵²

Mevrouw Van Maanen vertelt hoe een Spaanse casa-bewoner op een van de zolderkamertjes van het pand een ‘clubkantoortje’ had ingericht.³⁵³ Een andere club die buitenlandse werknemers van de AKU hadden opgericht was een Spaans koor. Het koor verzorgde onder meer een optreden tijdens het afscheid van president-directeur J. Meynen van de Edese fabriek.³⁵⁴

De Enka behandelde Casa De Pauw als een aparte gemeenschap, als een familie bijna. Dat daar voor sommigen nadelen aan kleefden, blijkt uit een verslag van de grieven van een groep Italianen, dat de volle aandacht kreeg van de afdeling personeelszaken. Het voorval begon met een klacht van drie Italianen bij de voorzitter van de fabriekscommissie, meneer Vermeulen, en ging over de behandeling van de werknemers in de spinnerij en in de casa. Naar aanleiding van de klacht nodigde Joele de Italiaanse medewerkers uit om vijf à zes vertegenwoordigers aan te wijzen die de problemen met fabrieks- en casaleiding mochten bespreken.³⁵⁵

In vier gesprekken - verspreid over drie dagen – gingen ongeveer tien Italianen en Spanjaarden de discussie aan met personeelsleiding en de fabriekschefs. De eerste klacht die aan de orde kwam, was de ervaring van de buitenlandse werknemers dat zij nooit uit de dienst werden gehaald om (minder zware) omlopende werkzaamheden te verrichten: dat voorrecht viel altijd de Hollanders ten deel. Volgens personeelschef Joele had dat er mee te maken dat er relatief veel oudere Nederlanders in de fabriek werkten. Juist de oudere werknemers werden soms wat ontzien door ze voor lichtere werkzaamheden in te zetten. Bijna alle buitenlandse werknemers waren daarentegen erg jong.³⁵⁶

Een tweede klacht die veel discussie losmaakte, luidde dat voor de extra diensten altijd de casa werd ingeschakeld, omdat de Nederlandse werknemers niet wilden en de casa-bewoners *‘makkelijk te pakken zijn.’* Volgens de Italiaan Ambroselli durfde *‘men geen nee te zeggen, ook wanneer men eigenlijk niet wil, wanneer je steeds weigert dan voelt de baas zich in de steek gelaten.’* Die extra diensten waren vanwege de hoge belastingdruk voor vrijgezelle mannen niet erg aantrekkelijk. Hoewel maatschappelijk werkster Tenge en Vermeulen allebei benadrukten dat de extra diensten omstebeurt vervuld moesten worden en dat iedereen recht

³⁵² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, aanvraag offerte Zewald - mevrouw Overmars 27-02-1973; bestelling trainingspakken 23-03-1973

³⁵³ Interview Romana Van Maanen - Bricca, 1 augustus 2011

³⁵⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.32, krantenknipsel Arnhemse Courant, ongedateerd

³⁵⁵ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, brief Joele – Italiaanse medewerkers, mei 1971

³⁵⁶ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

had op rust en vrije tijd, had Tenge uit een gesprek met een fabriekschef wel opgemaakt dat *‘de noodzaak om extra diensten te draaien zich vaak voordoet. Wanneer zich geen vrijwilligers melden dan zit het bedrijf vast. Daarom is het dan ook zo, dat op het moment dat er extra mensen/ diensten nodig zijn nogal dringend om vrijwilligers gevraagd wordt.’* De buitenlandse werknemers hadden het gevoel dat er represailles zouden volgen als zij die ‘vrijwillige diensten’ niet op zich namen.³⁵⁷

Diezelfde angst betrof andere klachten, waar de buitenlanders daarom niet mee naar leidinggevendenden stapten. Zo waren de Italianen en Spanjaarden ontevreden over hun behandeling bij ziekte. Zolang ze in bed bleven liggen, was er niets aan de hand. Als ze weer opstonden, kwam er echter meteen een broeder langs om ze naar de controle en vervolgens weer naar het werk te sturen. Dat gebeurde vaak zonder dat de dokter er aan te pas kwam en bovendien nadat meneer Van Maanen telefonisch de fabriek had ingelicht, stelden de gastarbeiders. Dit kwam het vertrouwen tussen buitenlandse werknemers en casa-personeel en fabrieksleiding niet ten goede. Volgens de Italiaan Delfino stonden de buitenlanders *‘onder controleregels in de fabriek en moeten ze ook in het huis onder controleregels leven.’* Ambroselli: *‘Krijgen de Hollanders ook per telefoon zo veelvuldig oproepen voor een controle?’*

Meneer Van Maanen legde uit dat de bedrijfsarts contact met hem opnam als hij wilde weten hoe het met iemand ging. Van Maanen voelde zich dan toch verplicht om die boodschap door te geven aan de gastarbeider, zei hij. Bovendien wees hij op een paar gevallen uit het verleden die tot gevolg hadden dat er strengere regels werden ingevoerd. Mensen die pretendeerden ziek te zijn terwijl ze eigenlijk tot middernacht aan het gokken waren. Ook Joele vermoedde dat mensen die ‘bonafide’ ziek waren de controles minder als een last zouden ervaren dan mensen die er lichtvaardig mee omsprongen. Hij *‘geeft toe dat er in de Casa meer vat is op de mensen dan op degenen die privé thuis wonen. Wij moeten niet vergeten dat u collectief in een huis woont van de onderneming dat onder leiding van mensen staat, die in dienst van Enka zijn. (...) Zonder bepaalde orderegels kan het echter niet, dan zou het een “troep” worden en dat zal toch niemand willen. Iedereen mag evenwel zelf buiten de casa een kosthuis of pension zoeken. Daar bent u vrij in maar dan zijn wij niet meer verantwoordelijk voor uw verzorging. Wat is beter? (...) Het is een kwestie van afwegen.’* En: *‘We moeten ons (...) realiseren dat bij ons in tegenstelling tot sommige andere landen het loon tijdens ziekte gewoon wordt*

³⁵⁷ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

*doorbetaald. Is het dan zo onredelijk dat er door middel van controle gewaakt wordt tegen misbruik?*³⁵⁸

Een andere ‘controleklacht’ ging over de huisarts (dokter Vriezen) die de Italianen automatisch kregen toegewezen. Mevrouw Van Maanen legde uit dat zij de casabewoners in principe naar hem toestuurde omdat hij Italiaans sprak en dat deze keuze eerder nooit een bezwaar voor iemand was geweest. Ook Joele drukte de groep op het hart dat het de werknemers vrij stond om een andere arts te kiezen en dat de Italianen dit dan zelf met hun ziekenfonds konden regelen. De Italianen wantrouwden de zaak echter en dachten dat hun huisarts bij de Enka in dienst was.³⁵⁹

De overige klachten, waarvan het overigens onduidelijk is hoe breed ze werden gedragen, waren geworteld in een algemeen gevoel van ongenoegen over de onzelfstandige woonsituatie en de bevoogdende opstelling van de fabrieksleiding. Tolk-instructeurs werden ervan verdacht een dubbelrol te spelen en geïnterpreteerde vertalingen te geven. Een Italiaan had het gevoel dat Nederlanders minder lang op een woning moesten wachten dan buitenlanders, waarop zijn collega’s hem erop wezen dat ook de Nederlanders die in het huwelijksbootje wilden stappen flink wat geduld op moesten brengen. Bovendien vertrouwden buitenlanders de Enka-medewerkers niet altijd voldoende om hun hulp in te roepen bij het invullen van belastingformulieren. Ambroselli wees erop dat ze daarvoor altijd bij de SBBW terecht konden.³⁶⁰

Enkele bewoners klaagden over het eten en zouden liever wat meer variatie in de Italiaanse en Spaanse maaltijden zien. De Italiaan Agus stelt dat er *‘geen klachten zijn wanneer mevrouw Van Maanen kookt. Wanneer de kok het doet dan komen de tongen los. De kok doet het op de Hollandse manier; mevrouw Van Maanen weet er voor te zorgen dat het eten lekker is en er smakelijk uitziet.’* De maatschappelijk werkster noemde de jongens ‘verwende sikken’. Ze kregen zeven dagen per week tweemaal per dag warm eten voorgeschoteld. Dat gebeurde in geen enkel ander kosthuis, stelde ze. Meneer Van Maanen beschreef hoe iemand toen hij het eten niet lustte, het eten bedierf door er sigarettenas en peuken in te gooien. Mevrouw Van Maanen: *‘De kok vindt het moeilijk om het iedereen naar de zin te maken. Hij heeft gekookt voor straatvegers en ministers, maar voor de Italianen vindt hij het het moeilijkst.’* De

³⁵⁸ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

³⁵⁹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

³⁶⁰ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

vergadering besloot om meer met elkaar te overleggen over het eten en de werknemers werd verzocht om ook eens een compliment te geven als het wel beviel.³⁶¹

Nadat in het derde gesprek ook bedrijfsarts Vertin erbij was geroepen om de klachten over de bedrijfscontrole te bespreken, trok mevrouw Tenge de conclusie dat de grieven over het werk misschien konden worden opgelost door ook een paar buitenlanders in de afdelingscommissies op te nemen. Bij de ziektecontroles – die volgens haar wel degelijk uitgevoerd moesten worden – zou meneer Van Maanen niet meer betrokken moeten worden. *‘De familie Van Maanen moet met betrekking tot de buitenlanders buiten de beleids- en beslissingensfeer gehouden worden om weer een vertrouwensrelatie op te bouwen. Het lijkt dringend gewenst om in de “casa” een commissie in te stellen waar op vastgestelde tijden de casa-problemen aan de orde komen. Vraag is nog: in hoeverre zijn er contacten met – en wordt er deelgenomen aan de activiteiten van “De Stichting bijstand buitenlandse werknemers?”’*³⁶²

6.3 Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers

Vanaf het eind van de jaren zestig ging de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland net als de SBBW's in andere regio's een steeds belangrijker rol spelen in de opvang van Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. Niet alleen wilde de stichting een bijdrage leveren aan de voorlichting over sociale voorzieningen en de zelforganisatie van migranten; een dochterstichting bekommerde zich vanaf 1969 om de huisvesting van de migranten, die vaak belabberde onderkomens hadden en na eventueel ontslag in de problemen kwamen. In 1971 werd 95 procent van de uitgaven van de stichting gedekt door de overheid, al deed de organisatie ook toen nog wel een beroep op het bedrijfsleven voor een financiële bijdrage.³⁶³ De stichting, die was begonnen als bevlogen initiatief van vrijwilligers en clerus, vervulde binnen enkele jaren de rol van maatschappelijke bijstandsorganisatie van waaruit professionele beroepskrachten en werkgroepen steun en advies boden op verschillende sociaalmaatschappelijke niveaus. De functionaris die zich vanaf 1970 namens de SBBW met de Italianen bemoeide, was Dario Secchi.³⁶⁴ Voor iedere nationaliteit werden een of meerdere spreekuren per week georganiseerd, waarmee de stichting adviserende en vooral uitvoerende taken van reguliere overheidsorganen op zich nam. Vanaf 1970 ontwikkelden de werkgroepen

³⁶¹ ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

³⁶² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14 mei, 26 mei en 8 juli, 22-07-1971

³⁶³ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.5, notulen 20-01-1971

³⁶⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1970

zich meer tot adviesorganen, terwijl de uitvoerende taken door vrijwilligers werden overgenomen.³⁶⁵ De bedoeling was dat een deel van de taken van de SBBW door reguliere overheidsinstanties werd overgenomen en dat de migranten zelfredzamer zouden worden. Het zou echter nog jaren duren alvorens dat daadwerkelijk gebeurde.

Deze ontwikkeling typeerde de veranderende rol die de SBBW overal in Nederland speelde. Verschil met andere SBBW's was echter dat de gastarbeiders in een relatief vroeg stadium lid van commissies konden worden. Omdat het Centrum Europa eind jaren zestig eigenlijk al te klein was om alle Spanjaarden en Italianen bij filmvertoningen en op feestdagen op te vangen en omdat Turken en Marokkanen er überhaupt niet kwamen, zocht het bestuur naar een nieuwe opvanglocatie. Eind 1969 vatte de stichting het plan op om de ontmoetingscentra voor Spanjaarden en Italianen in het pand van Stihubu in twee zaaltjes aan de Hommelseweg 59 onder te brengen. Het Centrum Europa kon door Turkse en Marokkaanse gastarbeiders als ontmoetingscentrum worden gebruikt.³⁶⁶ En zo geschiedde. In december 1969 werd het Spaanse ontmoetingscentrum geopend; in april 1970 het Italiaanse.³⁶⁷

De organisaties van de Spaanse en Italiaanse centra bestonden respectievelijk uit Spaanse en Italiaanse migranten, verenigd in commissies, geheel volgens het oorspronkelijke plan van pater Van Lent.³⁶⁸ Vermoedelijk werden daarvoor een paar Italianen aangetrokken die zich al actief hadden betoond in de organisatie van activiteiten voor migranten. In het jaarverslag van 1970 stond dat *'de Italianen een eigen centrum bezitten en wij zijn verheugd dat zij zelf een commissie hebben gevormd onder leiding van de heer Ambroselli.'* En: *'De commissie van de Italianen functioneert op Italiaanse wijze. Wel kan gesteld worden dat de Stichting nimmer had durven dromen, dat er zo'n grote belangstelling zou bestaan voor een centrum. Had de werkgroep in begin 1970 nog twijfels hieromtrent, ultimo 1970 mag worden gesteld dat het centrum reeds te klein is. (...)Het centrum in Arnhem gonst van de activiteiten. Er is een voetbalelftal en het plan bestaat om binnenkort een tijdschrift uit te geven.'*³⁶⁹ (deze laatste twee opmerkingen hadden ook betrekking op het Spaanse centrum dat in hetzelfde pand gehuisvest was).

In de centra konden de migranten wat drinken aan de bar en er werden drukbezochte feestavonden en culturele evenementen georganiseerd. De Italianen en Spanjaarden beschikten over een eigen bibliotheek, mede verkregen via de emigratieautoriteiten uit het

³⁶⁵ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1970

³⁶⁶ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 11-09-1969 en 12-11-1969

³⁶⁷ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.5, notulen 20-01-1971

³⁶⁸ Zie hoofdstuk 5

³⁶⁹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1970

land van herkomst. Daarbij werd overigens aangetekend dat de Spaanse boeken gemiddeld van zo'n hoog niveau waren dat ze slechts door een klein groepje werden gelezen. De stichting schafte daarom een aantal boeken aan die waren *'afgestemd op het niveau van de buitenlandse werknemers.'*³⁷⁰

Enkele jaren na de opening van het centrum vertelde een zekere heer De Keyzer de SBBW dat de Italianen hun centrum te klein vonden. De stichting besloot tijdens een vergadering contact te leggen met de gemeente om na te gaan of er een andere locatie beschikbaar was.³⁷¹

Wat er met die klacht gebeurde, is onduidelijk. Maar het centrum behield haar locatie aan de Hommelseweg nog jarenlang. Eind 1974 werd nog wel gesproken over de aanpassing van het Italiaanse centrum. De stichtingsdirecteur kreeg toen de opdracht om na te gaan wat voor behoeften er nog leefden binnen de buitenlandse gemeenschappen.³⁷²

In 1972 en 1973 stuurde de stichting actief aan op de vorming van verenigingen: *'Een telkens terugkerend discussiepunt tussen de groeps werkers en de buitenlandse comités vormen de financiële middelen, welke de Stichting ontvangt van CRM voor het activiteitenprogramma. Bijna alle inkomsten en uitgaven lopen via de stichting, hetgeen door veel buitenlandse komitees wordt vertaald in termen van paternalisme van de zijde der Stichting. Thans is en blijft de Stichting als rechtspersoon verantwoordelijk voor de uitgaven, het beheer van de ontmoetingscentra, enz. enz. De vorming van verenigingen door de buitenlanders zelf waardoor zij als zelfstandig rechtspersoon kunnen deelnemen aan het maatschappelijke verkeer, kan waarschijnlijk een oplossing bewerkstelligen voor deze problematiek.'*³⁷³ Terwijl in Utrecht pas begin jaren tachtig Migrantenraden opkwamen, protesteerden de Arnhemse comités – waarin veel gastarbeiders waren vertegenwoordigd – bijna tien jaar eerder al tegen het paternalisme van de SBBW.³⁷⁴

De kindjes van de SBBW moesten zelfstandig worden. De stichting zag comités als een van de wegen om te komen tot zelforganisatie van buitenlandse werknemers. In 1974 bood de Italiaanse gemeenschap hoop: *'De Italiaanse groepering toont een hernieuwde belangstelling voor onderlinge contacten door middel van bezoek aan trefcentra, toernooien en feestavonden. Hierin kunnen de comitees een nuttige functie vervullen. (...)*³⁷⁵

De comités konden volgens de SBBW een tussenstap zijn naar een volgende fase van buitenlandse groeperingen, waarbij de stichting de buitenlandse vertegenwoordigers als de

³⁷⁰ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1972-1973

³⁷¹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.5, notulen 14-06-1972

³⁷² GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.5, notulen 09-10-1974

³⁷³ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1972 en 1973

³⁷⁴ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 343-344

³⁷⁵ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1974

toekomstige bestuursleden van verenigingen of stichtingen zag. Zowel in 1975 als in 1976 streefde de stichting naar verzelfstandiging van de buitenlandse comités: *‘Het zelfstandig functioneren van de buitenlandse commissies is gedurende het jaar 1976 een van de doelstellingen bij het organiseren van recreatieve activiteiten voor buitenlandse werknemers geweest. Redelijk functionerende commissies met een zekere continuïteit stellen in dit kader hun jaarplanning op en voeren deze in overleg met de groepswerker uit. Over de oprichting van eigen verenigingen van buitenlandse werknemers wordt reeds gesproken, maar knelpunten als statuten en subsidiëring moeten eerst worden opgelost.’*

*Buitenlandse commissies zijn in enige afdelingen in overleg getreden met gemeentelijke instanties teneinde ruimte tot hun beschikking te krijgen. Naast recreatieve activiteiten zoals films, ontmoetingsavonden, voetbal en kinderfeesten werd onder andere aandacht besteed aan manifestaties naar aanleiding van de wetgeving aangaande buitenlandse werknemers.’*³⁷⁶ De SBBW was dus, net als in de rest van Nederland, een belangrijke actor in de totstandkoming van verenigingen.

6.4 AKU-Italianen en de SBBW

AKU-Italianen waren van het begin af aan betrokken bij het Italiaanse centrum. Het lijkt er zelfs op dat het Italiaanse centrum wat betreft ontspanningsfaciliteiten direct de taken overnam die de Casa De Pauw voor die tijd, en deels ook tegelijkertijd, vervulde. Toen de SBBW comités oprichtte, werd mevrouw Van Maanen lid van de Italiaanse variant, *il Comitato Italiano Arnhem*. In dat comité waren meerdere AKU-Italianen actief. Van Maanen noemt enkele namen. Mevrouw Van Maanen vertelt dat zij samen met La Marra – die volgens Van Maanen ook voor de AKU heeft gewerkt - al voor de oprichting van de SBBW een Italiaanse club had opgericht, maar ik kan niet controleren of dat inderdaad het geval was. De SBBW was tijdens de eerste jaren van haar bestaan niet voor iedereen even zichtbaar omdat er nog geen ontmoetingscentrum bestond. Mevrouw Van Maanen noemt Ter Maat als een van de betrokkenen bij de cluboprichting: dezelfde persoon die ook jarenlang directeur van de SBBW was.

Zeker is wel dat er regelmatig gemeenschappelijke activiteiten plaatsvonden in Casa De Pauw. *‘(...) Vroeger, toen nog niks was, alle Italianen van de stad die nog loslopende, die kwamen allemaal bij ons. Ja. En later is er echt een gebouw geweest voor de Italianen’,* vertelt mevrouw Van Maanen. In de recreatiezaal van de casa werden activiteiten

³⁷⁶ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1976

georganiseerd naar aanleiding van feestdagen en voetbalwedstrijden. Op zulk soort avonden waren ook Italianen welkom die niet bij de AKU in dienst waren.³⁷⁷ Op de vraag of de AKU-leiding daar moeilijk over deed, antwoordt mevrouw Van Maanen van niet. Tonino Ortù vertelt hoe de Italianen die niet bij de AKU/ Enka werkten bij Casa De Pauw langskwamen: *‘O die anderen? Ja. Kaarten spelen, praten over voetbal, samen voetbal kijken. Kwamen ze altijd want dan kregen ze ook eten van mevrouw en meneer Van Maanen. Dat was ook geen probleem. Het was een ehhhh.. kwamen ze altijd. Voor kaarten bijvoorbeeld.’*³⁷⁸

De AKU/Enka betaalde ook, al gebeurde dat onofficieel, door mevrouw Van Maanen wat meer ruimte in haar inkoopbeleid te geven. Van Maanen: *‘Ja, ja. Zei ik tegen meneer Zewald als we het organiseerden, die was ook van de directie van de ESCA, een echt sociaal iemand, nou zondag of zaterdag is het voetbaltoernooi. Komt u ook kijken? Ik mag toch wel dat dan? Nou, zegt ie, een mooie ben je Romana (mevrouw Van Maanen, IvdH), eerst moet je toch vragen of je het mag? Haha. De man was altijd goed.’* Ook de rest van het gesprek wekt de indruk dat er een goede band bestond tussen personeelschef Zewald en de familie Van Maanen – gegroeid tijdens een jarenlang dienstverband. Bovendien had mevrouw Van Maanen eerder al aangegeven dat zij niet aan strikte inkoopregels onderworpen wilde worden.³⁷⁹

Er waren meer AKU-Italianen betrokken bij het Italiaanse centrum. Antonio Manfredda – die een deel van zijn vrije tijd al in het centrum doorbracht om te kaarten – werd gekozen als secretaris van het Italiaanse comité. Hij vertelt: *‘We hadden feesten georganiseerd, twee, drie keer per jaar. Maar er was altijd kritiek, hè. Dan organiseer je het feest en dan neem je een zaal, een grote zaal en dan komen ze met 13 mensen. Nou, de volgende keer dan nemen we een kleinere zaal en dan kwamen ze met 200 mensen bijvoorbeeld! En niet alleen maar dat. Ja, enneh. Dan waar kritiek, dan we kregen geld van het consulaat en van de gemeente, hier in Arnhem. Dachten ze dat wij de geld in de zak stopt. (...)*³⁸⁰

De SBBW nam met haar comités en buitenlandse centra niet alleen de ontspannende functie van de AKU-casa's over. Terwijl A.C Schirinzi, sociaal attaché van het Italiaanse consulaat in ieder geval vanaf 1968 eenmaal per week een spreekuur hield in Casa De Pauw, ontving de SBBW in 1973 – rond de verhuizing van Casa De Pauw naar de Oude Velperweg - een verzoek van het consulaat om eenmaal per week kantoor te mogen houden aan het pand aan Hommelseweg 59, waar het Italiaanse en Spaanse centrum toen gevestigd waren. Of die

³⁷⁷ Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

³⁷⁸ Interview Tonino Ortù

³⁷⁹ Zie hoofdstuk 4

³⁸⁰ Interview Antonio Manfredda, 29 augustus 2011

verhuizing uiteindelijk plaats heeft gehad, is niet duidelijk. De SBBW vermeldde dat het verzoek in principe gehonoreerd kon worden, mits een vergoeding werd betaald.³⁸¹ Tot die tijd hield de sociaal attaché van het consulaat iedere maandag tussen 11.00 en 12.30 uur spreekuur in de tv-zaal van Casa De Pauw; Secchi, functionaris voor de Italianen hield op woensdagochtend en –middag consult in het pand van de SBBW aan de Sonsbeeksingel.³⁸² Gevolg van deze verdeling was volgens de SBBW dat de spreekuren van de Italiaanse functionaris minder goed werden bezocht. *‘Er is een tendens waarneembaar, dat Italianen en Spanjaarden de spreekuren minder bezoeken’*, noteerde een functionaris van de SBBW. *‘Oorzaken zijn waarschijnlijk snellere aanpassing, en de aanwezigheid van een functionaris van het Italiaans consulaat resp. een arbeidsdeskundige van de Spaanse afdeling binnen de regio, die veel kwesties van arbeidsrechtelijke aard voor hun rekening nemen.’*³⁸³ Waar de fabriek opvang organiseerde, was tussenkomst van een hulpstichting dus bijna overbodig. Toen er uiteindelijk comités ontstonden, was de stap voor casa-Italianen om activiteiten te gaan organiseren niet erg groot.

In Ede liep het anders. Tot 1971 vielen de enkele honderden buitenlandse werknemers daar buiten het werkgebied van de SBBW. In 1968 kaartte een bestuurslid aan dat er *‘in Ede ongeveer 30 gezinnen zijn die nergens op kunnen terugvallen omdat er geen werkgroep is.’* Volgens een ander bestuurslid konden die gezinnen terugvallen op het algemeen maatschappelijk werk of een beroep doen op de landelijke stichting.³⁸⁴

Maar uit een krantenartikel dat enkele maanden later verscheen, blijkt dat daar maar weinig gebruik van werd gemaakt. In het stuk werd gesproken over de eenzaamheid van een groot deel van de 400 buitenlandse werknemers in Ede. *‘Meeste gastarbeiders lopen in Ede met ziel onder de arm’*, kopte een regionale krant in februari 1969. *‘Alleen AKU-werknemers niet.’* In het artikel wordt uit de doeken gedaan hoe er voor zo’n 250 buitenlandse werknemers (Spanjaarden, Italianen, Marokkanen en vooral veel Turken) in Ede niets was geregeld. Anders dan in Arnhem en Veenendaal was er in Ede geen filiaal van de SBBW aanwezig. De honderd Spanjaarden en ongeveer vijftig Italianen die in de Nuestra Casa woonden, werden wel goed opgevangen.³⁸⁵

Sterker nog, dankzij de aanwezigheid van de AKU/Enka was er lange tijd geen noodzaak om opvang te organiseren voor de gastarbeiders, stelde de journalist: *‘Volgens de heer Ter Maat*

³⁸¹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, Notulen 10-10-1973; 2.2.10, jaarverslag 1968/1969

³⁸² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979, reglement Casa il Pavone, 02-11-1972

³⁸³ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1972 en 1973

³⁸⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.1.4, notulen 09-01-1968

³⁸⁵ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.32, krantenknipsel februari 1969

was die noodzaak er in het begin ook niet, omdat in Ede aanvankelijk uitsluitend Spanjaarden en Italianen woonden die werkzaam waren bij de AKU, welk bedrijf zelf goed voor de opvang van zijn gastarbeiders zorgde. Naarmate het aantal buitenlandse arbeiders toenam en niet meer uitsluitend 'n AKU-aangelegenheid was, is in Ede wel degelijk een behoefte gegroeid aan sociale begeleiding voor al diegenen, die nu tussen wal en schip dreigen te vallen.(...) Ook volgens de heer E. Plomp, directeur van de gemeentelijke dienst van sociale zaken in Ede, bestaat er wel behoefte aan wat men populair een "opvangcentrum" zou kunnen noemen. Evenals de andere zegslieden wijt hij het ontbreken van een dergelijk instituut aan 't feit dat de buitenlandse gastarbeiders in de beginperiode goed door de AKU werden opgevangen. "Nu er echter steeds meer buitenlanders komen, die lang niet allemaal bij de AKU werken, wordt het wel eens tijd serieus over dit probleem te gaan denken", aldus de heer Plomp.³⁸⁶ Het gebrek aan opvang van de niet-AKU-werknemers staat inderdaad in schril contrast met de feestelijkheden die bij de AKU in Ede werden gevierd: carnaval, Sinterklaas, kerst, fabrieksvieringen. Om nog maar niet te spreken over de sociaal en cultureel werker die – op kosten van het ministerie van Sociale Zaken - permanent ter beschikking van de AKU-gastarbeiders stond.³⁸⁷

Hoewel er kort daarna wel een Werkgroep Buitenlandse Werknemers in het leven werd geroepen, waren de ondersteunende werkzaamheden van een heel andere orde dan die van het SBBW-netwerk: de werkgroep was afhankelijk van de vrijwillige inzet van enkele leden van een kerkelijke gespreksgroep van de Edese Raad van Kerken en ontving geen bedrijfs- of overheidssubsidies. 'Veel activiteiten heeft de werkgroep niet ontplooid', meldt het artikel. 'De vrijwilligers beperkten zich tot het organiseren van ontspanningsavonden voor Marokkanen in de Herdershut aan de Veenderweg. Later is de groep nog begonnen met Nederlandse lessen te geven aan Joegoslavische meisjes in Ede.' Ondanks grootse plannen is het de werkgroep nooit gelukt om een trefcentrum te openen. Tot die tijd onttrok de aanwezigheid van de fabriek die noodzaak aan het oog.

In 1971 ging de werkgroep een samenwerking aan met de SBBW in Arnhem. In 1973 stelde de stichting een opbouwwerker aan die werd betaald door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM).³⁸⁸ Langzamerhand begon de zorg voor de inmiddels duizend buitenlandse werknemers in Ede dan vorm te krijgen. Per januari 1974 –

³⁸⁶ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.32, krantenknipsel februari 1969

³⁸⁷ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.32, krantenknipsel "Nederlandse en Duitsers zongen Engels, Turk sprak Nederlands tot Spanjaarden en Italianen", *Spindop* 06-12-1968; krantenknipsel "Carnaval in Nuestra Casa". ongedateerd

³⁸⁸ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.36, "Professionele kracht ingeschakeld, Ede krijgt service-centrum voor buitenlandse werknemers, 24-03-1973

negen jaar na de opening van het Centrum Europa in Arnhem – kreeg de SBBW de beschikking over de Oranje Nassauschool, die tot ontmoetingscentrum werd omgevormd.³⁸⁹

6.5 Van casa naar zelfstandige huisvesting

Terwijl de SBBW zich in die jaren geconfronteerd zag met de problemen die gezinshereniging en het tekort aan woningen met zich meebrachten, had de overheid als commentaar dat het beleid van de SBBW teveel was gericht op integratie en te weinig op emancipatie en remigratie. De stichting zou zich ook bezig moeten houden met opbouw van de herkomstlanden.³⁹⁰

Ook al keerde het overgrote deel van de gastarbeiders terug, toch drong de roep om gezinnen over te halen al in de jaren zestig tot de gelederen van gemeente en bedrijven door. Omdat er sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog nog altijd woningnood heerste in Arnhem, richtte de SBBW op initiatief van enkele kerken in 1969 de Stichting Huisvesting Buitenlanders (Stihubu) op. De wachttijd voor de woningcorporaties bedroeg vier tot vijf jaar en vaak was inschrijving bij Nederlandse instanties onmogelijk omdat het toekomstperspectief van de buitenlandse werknemers nog onduidelijk was. De Stihubu kon in twee panden die ze door de Internationale Bouworde liet opknappen vijftien echtparen en veertien vrijgezellen huisvesten.³⁹¹

Voor Enka-medewerkers golden in principe dezelfde richtlijnen. Omdat de personeelsleiding bewust weinig gehuwde Italianen had geworven in de eerste jaren (zie hoofdstuk 5) ontstonden er vooral problemen met de huisvesting van Spanjaarden die hun gezin naar Nederland wilden laten overkomen. Omdat er veel Spaanse werknemers waren die langer dan 2,5 jaar bij de fabriek werkten, was er veel vraag naar zelfstandige woningen.³⁹² Hoe de fabriek dat voor de Spanjaarden oploste, valt buiten het bestek van deze scriptie. Voor de Italianen gold echter dat er een enkele keer wel wat werd geregeld ‘via het netwerk’, vertelt mevrouw Van Maanen.³⁹³ Medewerkers die op een gegeven moment onder een Nederlands contract gingen werken – bijvoorbeeld als ze met een Nederlands meisje trouwden – kwamen ook in aanmerking voor de regelingen die voor andere Enka-medewerkers golden. De inschrijving op de wachtlijst voor Enka-woningen viel daaronder. Zo is Antonio Manfreda

³⁸⁹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.6.36 “Voorlopig zonder opbouwwerker, buitenlanders in Ede krijgen eigen centrum”, *Edese Courant* 28-11-1973

³⁹⁰ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1974

³⁹¹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1968/1969

³⁹² ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Personnel, Italianen 07/65-12/66 en 07/71-12/72, notulen vergadering Commissie Buitenlandse Arbeidskrachten op 2 november 1965

³⁹³ Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

bijvoorbeeld ook aan zijn huis in Giesbeek gekomen, in een buurt waar tot enkele jaren geleden bijna alleen maar Enka-medewerkers woonden.

Toen Casa De Pauw in 1985 sloot, woonden er nog maar enkele Spanjaarden en Italianen. De Enka wees ze allemaal een appartement toe. Nog voor de laatste bewoners waren vertrokken stond een groep krakers klaar om het pand te bezetten en daarmee te voorkomen dat het gebouw werd gesloopt.

6.6 Subcommissies worden verenigingen

Het officiële Italiaanse verenigingsleven in Arnhem begon waarschijnlijk – net als in veel andere steden - met de Circolo Ricreativo Lavoratori Italiani (C.R.L.I.), die feitelijk al met de oprichting van het Centrum Europa was ontstaan en toen officieel nog geen zelfstandige vereniging was. Volgens een beschrijving van de SBBW vormde het Italiaanse centrum anno 1982 nog altijd de thuisbasis van de commissie: *‘Deze Italiaanse commissie organiseert haar activiteiten in en vanuit het Italiaans centrum. Ze wordt regelmatig gekozen door de Italianen in Arnhem. Met betrekking tot het beheer van het centrum zijn gesprekken gevoerd met de stichting. Het streven is een meer zelfstandig beheer door de commissie te realiseren. Ook op landelijk niveau is deze commissie actief, zowel in Italiaans verband als wel in samenwerking met andere nationaliteiten (LSOBA). Jaarlijks wordt een voetbaltoernooi georganiseerd en verschillende feesten. De commissie heeft regelmatig contact gehad met de gemeente over de nota buitenlandse werknemers en de uitwerking daarvan. Eind 1982 heeft een gesprek met de Arnhemse politie plaatsgevonden over de verblijfsproblemen van de Italianen.’*³⁹⁴ De C.R.L.I. ontving overigens ook subsidie van het Italiaans consulaat.

Zeker wat betreft het jaarlijkse voetbaltoernooi was er sprake van continuïteit met de activiteiten die vanuit de casa werden georganiseerd. Alle geïnterviewden vertellen hoe een groepje Italianen uit de casa, later ook georganiseerd in een commissie, jaarlijks een voetbaltoernooi organiseerde, waarbij mevrouw Van Maanen het eten verzorgde. Blijkbaar werd deze traditie in verenigingsverband voortgezet en speelden de AKU-Italianen hier een belangrijke rol in. Het voorbeeld van de Arnhemse Italiaanse commissie laat dus zien hoe het verenigingsleven deels voortvloeide uit de opvang in casa’s.

In 1980 meldde het jaarverslag van de SBBW dat de Italiaanse groepering zich had opgesplitst in een aantal subgroepen: er bestonden nu een *Partito Comunista Italiano*,

³⁹⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1982

Siciliani nel Mondo en de *Associazione Cristiani Lavoratori*. Dit past bij de algemene trend van verdeeldheid onder gastarbeiders die zich organiseerden, zoals Mulder beschreef.³⁹⁵ Deze verenigingen worden overigens niet genoemd in de database van Italiaanse verenigingen van Mulder.³⁹⁶ Ook buiten Arnhem waren enkele initiatieven ontloken: de Italiaanse groepering in Dieren – waar ook veel (voormalige) AKU-medewerkers waren neergestreken - functioneerde bijna geheel zelfstandig.³⁹⁷ In samenwerking met het consulaat en de stichting organiseerden de verenigingen-in-oprichting lessen Nederlands en Italiaans. Die lessen waren niet meer gericht op terugkeer: sinds de Nederlandse overheid de focus op remigratie eind jaren zeventig had laten varen waren de lessen in eigen taal en cultuur vooral bedoeld om de band met de eigen achtergrond niet te verliezen.³⁹⁸

In Ede bestond de mogelijkheid om taalonderwijs te volgen toen er nog niet over een commissie werd gesproken. Pas in 1981 en 1982 maakte het jaarverslag melding van een Italiaanse commissie die vanuit buurt- en clubhuis “De Meerpaal” recreatieve en culturele activiteiten organiseerde.³⁹⁹ Vermoedelijk ging het om een vertakking van de C.R.L.I., bereikbaar via meneer Gibilaro aan de Piet Heinstraat 14-II.⁴⁰⁰ De ‘betrokkenheid bij pleitbezorging’, de taak die de SBBW nu zo veel mogelijk aan semi-zelfstandige commissies wilde overlaten, was in Ede nog veel kleiner.⁴⁰¹ De aanwezigheid van de AKU/ Enka heeft de opkomst van het verenigingsleven in deze stad dus flink vertraagd, waarmee de situatie enigszins vergelijkbaar was met die in Deventer, waar de bedrijfscommissie het verdere proces van maatschappelijk zorg en zelforganisatie ook flink uitstelde.⁴⁰²

Uit het jaarverslag van 1981-1982 blijkt dat de groepering in Dieren (geleid door meneer Papa aan de Hertogstraat 7 in Velp) tijdens een van die twee jaren officieel tot vereniging is bevorderd. Of dat toen ook al voor de Italiaanse groeperingen in Arnhem gold, is onzeker. Enkele jaren later konden we duidelijk al wel van officiële verenigingen spreken, getuige een lijst met vijf Italiaanse verenigingen en bijbehorende adressen in Arnhem:

- *Associazione Siciliani nel Mondo Arnhem*, mr. L. Pirrone, Laan van Presikhaaf 78, Arnhem
- *Circolo Sardo*, mr. S. Mele, Bonte Wetering 49, Arnhem

³⁹⁵ Mulder, *Un sentimento Italiano*

³⁹⁶ Mulder, *Un sentimento Italiano*

³⁹⁷ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1980

³⁹⁸ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1977

³⁹⁹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1981-1982

⁴⁰⁰ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1985

⁴⁰¹ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1981-1982

⁴⁰² Van der Horst, *Deventer Blik*, 213-216

- *Circolo Acli*, mr. P. Severico, Overhagenstraat 12, Arnhem
- *C.C.R.I. Aldo Moro*, mr. L. la Marra, Hommelseweg 176
- *Le Acliste* - Vrouwengroep Arnhem, mevr R. van Maanen, V. van Rosenthalweg 5, Oosterbeek⁴⁰³

Net als organisaties die ik eerder noemde, wordt de vrouwengroep niet vermeld in Mulders database van Italiaanse verenigingen.

De jaarverslagen geven slechts summie toeichtingen: Over de Siciliani nel Mondo: *‘Met deze Siciliaanse vereniging zijn incidentele contacten geweest. Ze hebben tot doel het behartigen van de belangen van de Sicilianen in Nederland en Italië.’*⁴⁰⁴

De beschrijving van de Arnhemse ACLI-afdeling is wat uitgebreider: *‘Deze afkorting staat voor de Italiaans Christelijke Vereniging van Italiaanse Werknemers en is onderdeel van een landelijke organisatie. In Arnhem zijn voornamelijk de vrouwen actief geweest. Evenals de CRLI zijn ze aangesloten bij de LSOBA. Ze organiseerden praatbijeekomsten voor Italiaanse vrouwen en voor Nederlandse vrouwen die met Italianen getrouwd zijn. Verder een naaicursus, een vormingscursus, voorlichtingsbijeekomsten (o.a. over gezondheidszorg) en een cursus bloemschikkunst. Met de mannen van de ACLI zijn slechts summie kontakten geweest. Ze hebben een maandelijks spreekuur en hebben een exkursie naar België georganiseerd.’*⁴⁰⁵

Dat vooral vrouwen actief waren bij de ACLI is te danken aan mevrouw Van Maanen. Toen zij in Utrecht een landelijke ACLI-bijeekomst bezocht, viel het haar op dat er alleen maar mannen aanwezig waren: *‘(...) Zeg ik: Nou, zijn er alleen maar mannen en zijn wij alleen maar om de koffie rond te brengen?’* Die constatering zette haar ertoe aan om rond 1976 in Arnhem een vrouwenafdeling van de ACLI op te zetten.⁴⁰⁶ Bijna vanaf de oprichting zetelde de vereniging op woensdagavonden in een kamer van de villa die onderdeel uitmaakte van het De Pauw-complex aan de Oude Velperweg. Mevrouw Van Maanen organiseerde er cursussen voor Italiaanse en Nederlandse echtgenotes van de Italiaanse werknemers. *‘Kwamen ze op de cursussen, had ik georganiseerd voor hun. Nou ja, kooklessen want er waren veel Nederlandse vrouwen. Italiaanse kooklessen. Enneh, nou ja, een coupeuse hadden we die naailes gaf. Dan nam ik haar mee, bloemschikken, nou ja, zo wat ze al doen, hè. Ook wel reizen organiseren. Ze hielp ook mee met de feestdagen, hè. Sommigen waren ook met Italianen getrouwd of verloofd.’* De dames verzorgden bovendien vaak de catering tijdens

⁴⁰³ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1985

⁴⁰⁴ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1982

⁴⁰⁵ GA, SBBW, inv. nr. 3068, 2.2.10, jaarverslag 1982

⁴⁰⁶ Interview Romana Van Maanen - Brida, 1 augustus 2011

feestdagen en voetbaltoernooien waar voetbalclub Sempre Avanti aan deelnam en waar de Enka en later de SBBW voor betaalde. Op een van hun excursies in 1980 liepen de Accliste mee met de Marcia della Pace, de mars van de vrede, vertelt mevrouw Van Maanen. Toen Casa De Pauw werd gesloten, verhuisden de vrouwen naar Internationaal vrouwencentrum Oikia.⁴⁰⁷

Opvallend is dat deze vrouwengroepering alleen openstond voor Italiaanse en Nederlandse vrouwen. Juist de Arnhemse Accliste was een vereniging die bij uitstek baat had bij het bestaan van de casa. En in de casa woonden in 1976 ook veel Spanjaarden. Of het subsidiebeleid - dat organisatie volgens etnische lijnen beloonde – daar een rol in speelde, durf ik niet met zekerheid te zeggen.

Mevrouw Van Maanen hield zich niet alleen bezig met het beheer van een casa en de organisatie van vrouwenactiviteiten, maar ze richtte rond 1980 nog een andere ‘etnische vereniging’ op: de ‘Associazione Bellunesi nel Mondo, Famiglia d’Olanda’. Dit was een landelijke vereniging, in de traditie van de Belgische ‘Bellunesi del Mondo’, die kort na 1956 tot stand kwam om de Bellunese slachtoffers van de mijnramp bij Marcinelle op te vangen en die Bellunesi overal ter wereld inspireerde om zusterverenigingen op te richten. De Nederlandse groep was bedoeld voor Nederlandse Italianen die uit de omgeving van Belluno kwamen, maar ook Nederlanders waren welkom.⁴⁰⁸ De vereniging organiseerde feesten en reizen, vaak in samenwerking met andere Italiaanse verenigingen.⁴⁰⁹ Toen mevrouw Van Maanen in 1995 het voorzitterschap wilde overdragen, was er geen gegadigde om haar op te volgen, zodat de vereniging werd opgeheven.⁴¹⁰

Mevrouw Van Maanen was niet de enige ‘AKU- Italiaan’ die actief werd in het verenigingsleven. Van de voorzitters van Italiaanse verenigingen uit bovenstaand rijtje van de SBBW komen in ieder geval Pietro Severico (Circolo Acli) en Luigi la Marra (CCRI Aldo Moro) ook uit de AKU-gelederen. La Marra is op dit moment nog voorzitter van de Amsterdamse Comites (Comitato degli Italiani all’Estero) en houdt kantoor in Arnhem. Zowel Tonino Ortù als Mario Agus, achtereenvolgend voorzitter van de Circolo Sardo in Arnhem, zijn oorspronkelijk naar Nederland gekomen om voor de Enka respectievelijk de AKU te werken.

De Circolo Sardo is een transnationale organisatie met vertakkingen in allerlei delen van de wereld. Doel is enerzijds om de Sarden die over de wereld zijn uitgewaaid met elkaar en

⁴⁰⁷ Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

⁴⁰⁸ Mulder, *Un sentimento Italiano*, 48

⁴⁰⁹ Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011

⁴¹⁰ Mulder, *Un sentimento Italiano*, 48

hun ‘moederregio’ verbonden te houden en anderzijds om de Sardijnse cultuur te promoten, op kosten van de regio Sardinië. Blijkbaar eiste niet alleen de Nederlandse overheid dat gastarbeiders hun eigen afkomst benadrukten. Tonino Ortù vertelt (samen met zijn Nederlandse echtgenote) wat hij moest doen als voorzitter van de Circolo in Arnhem en later ook in Nederland: *‘Nou, ja. Kwamen ook mensen uit Sardinië. Kinderen van Sardijnen. Ook naar Sardinië als ze vakantie hadden. [vrouw: Vakantiekolonies. Maar jullie stimuleren ook eigenlijk ook het Sardijnschap, zeg maar.] Was ook meer om onze cultuur. [vrouw: Dat is het Sardijn voelen.] Een soort promotor. Voor die vakanties ook, Sardinië leren kennen, ook voor de Nederlanders. We organiseerden ook veel exposities, hoe noem je dat. [vrouw: Tentoonstellingen. Nu nog hè.] Het bestaat nog hè. Is iemand anders nou die president. [vrouw: Op kleinere schaal. Toen hij (Ortù, IvdH) president was, werd er vrij veel op grotere schaal feesten gehouden. En in die zin van promotie gemaakt voor Sardinië. En heel veel onderliggend contact met andere circolo’s, om krachten samen te bundelen.]’⁴¹¹*

Ortù stopte toen zijn dochter in 1985 werd geboren, omdat het werk als landelijk voorzitter het grootste deel van zijn vrije tijd in beslag nam. Nu is hij niet meer actief bij een vereniging, al bezoekt hij zo nu en dan nog een activiteit van de circolo.⁴¹² Hetzelfde geldt voor Antonio Manfredda, die na zijn werkzaamheden voor het Centro Italiano enkele jaren lid was van de Italiaanse Vereniging in Dieren. *‘En dan kom je daar bij, allemaal nieuwe mensen bij, die ik niet ken.’* Toen dat hem ging irriteren sloot hij zich aan bij de buurtvereniging en hielp een aantal jaren mee met het bouwen van de carnavalswagen.⁴¹³ Contacten met de Italiaanse gemeenschap bleven, ook na het pensioen en het afscheid van de verenigingen. Onderling, met de enkele vrienden die niet zijn teruggekeerd of overleden, of gezamenlijk, thuis bij mevrouw Van Maanen.

6.7 Concluderend

De SBBW nam in meerdere opzichten de taken over die de fabriek eerste vervulde. Niet alleen wat betreft ontspanning, geestelijk en maatschappelijk welzijn, maar ook als het ging om het trefpunt met het land van herkomst. Daarbij moest de stichting nog altijd concurreren met de informele verbanden die in de casa’s waren ontstaan en die zich in deze periode soms zelfs tot officiële verenigingen ontwikkelden (voetbalteam, Italiaans comité). Het comité dat het Italiaanse centrum vanaf 1969 beheerde en grotendeels uit casaverbanden is

⁴¹¹ Interview Tonino Ortù, 22 augustus 2011

⁴¹² Interview Tonino Ortù, 22 augustus 2011

⁴¹³ Interview Antonio Manfredda, 29 augustus 2011

voortgekomen maakte al jaren voor de opkomst van de Utrechtse Migrantenraden bezwaar tegen de patriarchale structuur van de stichting, waarbij het comité voor iedere uitgave toestemming moest vragen aan de SBBW. Het is een protest dat doet denken aan de kritiek van de casa-Italianen tegen hun aparte behandeling in de fabriek.

In Ede maakte het crowding-out effect dat door de aanwezigheid van de AKU/Enka is teweeggebracht dat er tot 1973 geen welzijnsstichting actief was. Met de Enka als grootste werkgever waagden andere welzijnsinitiatieven zich niet in Ede, ook niet toen verschillende andere werkgevers al buitenlandse werknemers hadden aangesteld.

De overlap tussen verantwoordelijkheden van de AKU-casa's en de SBBW en de casaverbanden maakten de stap voor de AKU-Italianen om actief te worden in Italiaans centrum, comité en verenigingen klein. Hun betrokkenheid in het verenigingsleven blijkt uit de vele voorzittersposities die ze vervulden en nog vervullen in de verenigingen die vanaf de jaren zeventig zijn ontstaan, waarbij de casabeheerster een stimulerende rol heeft gespeeld.

7. Conclusie

Dit onderzoek laat zien dat de werkgever een prominenter rol verdient binnen de theorie over migrantenorganisaties, als actor die het ontstaan en voortbestaan van verenigingen kan beïnvloeden. In de bestaande literatuur is een belangrijke plaats ingeruimd voor het aandeel van opportunity structure en immigrantengemeenschap in de ontwikkeling van organisaties.⁴¹⁴ Hoewel daaruit blijkt dat het ontstaan van migrantenorganisaties onlosmakelijk is verbonden met de komst en de opvang in het gastland, wordt de rol van een van de belangrijkste actoren in dat proces niet genoemd.

De AKU/ Enka ving haar Italiaanse en Spaanse gastarbeiders net als veel andere bedrijven op in gezamenlijke accommodaties, per nationaliteit geworven en gehuisvest. In die opvanghuizen – casa's genoemd – werden bovendien activiteiten in het kader van geestelijk en maatschappelijk welzijn georganiseerd. Die intensieve opvangmethode kwam gedeeltelijk voort uit de paternalistische gewoonte van grote bedrijven om hun personeel te verzorgen en te binden aan de werkgever door middel van verenigingen. Dat de AKU/ Enka haar buitenlandse arbeiders veel uitgebreider verzorgde dan Nederlandse vrijgezelle werknemers, kwam omdat de voorwaarden uit het wervingscontract en de Italiaanse overheid de bedrijven daartoe verplichtten. De keuze van de fabriek voor opvang in casa's maakte dat de fabriek controle uit kon oefenen over zijn buitenlandse werknemers en dat de goede reputatie van het bedrijf eenvoudiger te bewaken was.

Dit opvangbeleid had twee belangrijke consequenties. Enerzijds maakte de dominante aanwezigheid van de AKU/ Enka dat andere initiatieven jarenlang niet van de grond zijn gekomen, een zogeheten crowding-out effect.⁴¹⁵ Hoewel die term in de bestaande literatuur wordt gebruikt als overheidsgerelateerde instanties voorkomen dat zelforganisaties ontstaan, was het in dit geval de werkgever die voorkwam dat actoren uit de gevestigde opportunity structure migrantenorganisaties konden vormen. Net als bijvoorbeeld in Deventer gebeurde, controleerde de grootste werkgever van Arnhem en Ede de vrijetijdsbesteding van meer dan de helft van de doelgroep van welzijnsorganisaties als de regionale SSCC en SBBW. Nieuwe initiatieven stonden of vielen daarom met de goedkeuring en financiële steun van de AKU/Enka. In Ede – waar pas in 1973 een opbouwwerker van de SBBW werd aangesteld – werkte dit effect bijna tien jaar langer door dan in Arnhem. Waarschijnlijk werd de roep om

⁴¹⁴ Caponio, 'Policy Networks and Immigrants' 948; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville', 872; Breton, 'Institutional completeness of ethnic communities' 204; Fennema en Tillie, 'Political participation' 33-35

⁴¹⁵ Schrover en Vermeulen, 'Immigrant Organisations'; Bloemraad. 'Limits of de Tocqueville'; Caponio, 'Policy Networks and Immigrants'; Hooghe 'Ethnic Organisations'

extra steun in Arnhem eerder gehoord dan in Ede, omdat het aantal werkgevers met gastarbeiders in die eerste stad sneller toenam. Uit mijn onderzoek blijkt dus dat niet alleen overheidsinstanties, maar ook werkgevers een crowding-out effect teweeg kunnen brengen. Een tweede effect van het beschermde en gecontroleerde opvangbeleid was dat er in de casa's al in een vroeg stadium informele verbanden ontstonden tussen gastarbeiders van dezelfde nationaliteit, waarin de casabeheerster als spilfiguur een stimulerende rol in speelde. De bewoners van de casa's hadden permanent een recreatieruimte ter beschikking waar bovendien regelmatig activiteiten werden georganiseerd. Terwijl Mulder concludeert dat die opvang organisatievorming zou tegengaan,⁴¹⁶ vormden die banden hier uiteindelijk juist de basis voor betrokkenheid bij en oprichting van zelforganisaties, wat blijkt uit de vele voorzittersposities die voormalig AKU-medewerkers in het regionale verenigingsleven hebben vervuld. Wat de overstap naar de reguliere instanties nog gemakkelijker maakte, was het feit dat het gesegregeerde opvangbeleid van werkgevers als de AKU/Enka als uitgangspunt werd genomen voor het welzijns- en subsidiebeleid van SBBW en overheid, twee andere belangrijke actoren in het ontstaansproces van verenigingen. Als ik teruggrijp naar de centrale vraag in het theoretisch debat of immigrantenorganisaties de integratie van nieuwkomers stimuleren of de migranten juist isoleren van hun nieuwe thuisland, kan ik concluderen dat de AKU-casa's een kweekvijver vormden voor maatschappelijke betrokkenheid.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Mulder, *Un sentimento Italiano*, 78-81

⁴¹⁷ Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel?*

8. Geraadpleegde literatuur

8.1 Literatuur

- * Alferink, M. en U. Bosma, *Indische Nederlanders en repatrianten*
- * Baar, J. van en M. C. Schenk, *Alkmaarse arbeidsmigranten in de jaren '60* (Alkmaar 2005).
- * Berger, M., e.a., *Ghanese organisaties in Nederland* (Amsterdam 1998).
- * Berger, M., e.a., *Surinaamse en Antilliaanse/ Arubaanse organisaties in Amsterdam* (Amsterdam 1998).
- * Beukenhorst, D.J. e.a., *Italianen in Nederland. Arbeidsmigranten en hun kinderen* (Amsterdam 1987).
- * Beukenhorst, D.J. en T. Pennings, *Survey Italianen* (Amsterdam 1989).
- * Beuker, R., *Kunstzijdefabriek ENKA: tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede* (Ede 2008).
- * Beuker, R., *Niet bij brood alleen: sporen van de ENKA in de Edese samenleving* (Ede 2010).
- * Bloemraad, I., 'The Limits of de Tocqueville: How Government Facilitates Organisational Capacity in Newcomer Communities', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 865-887.
- * Blokker, J., 'Mogelijkheden en moeilijkheden in 25 jaar personeelswerk', in: *Bundeling van herdenkingsartikelen verschenen bij het 25-jarig bestaan van het AKU-bedrijf Kleefse Waard in Arnhem, 1943-1968* (Arnhem 1968)
- * Bosma, U., *Terug uit de koloniën, zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009).
- * Bovenkerk, F., *Italiaans ijs, de opmerkelijke historie van Italiaanse ijsmakers in Nederland* (Amsterdam 1983).
- * Brassé, P. en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten, drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* (Den Haag 1980).
- * Brouwers-Kleywegt, H., C. Marinelli en E. Nuijten-Edelbroek, *Italianen in Nederland. Een onderzoek naar de mate van integratie van Italiaanse werknemers in Nederland* (Rotterdam 1976).
- * Breton, R., 'Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants', *American Journal of Sociology* 70:2 (1964) 193-205.

- * Buis, L.S.J., 'De buitenlandse arbeider buiten de poort (Utrecht)', in: R. Wentholt (ed.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967) 153-164.
- * Bult, E., R. de Prez en R. Scalzo, *Romeinen, bankiers en gastarbeiders. Italianen in Delft* (Delft 1996).
- * Caponio, T., 'Policy Networks and Immigrants' Associations in Italy: The Cases of Milan, Bologna and Naples', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 931-950.
- * Chotkowski, M.B., "'Baby's kunnen we niet huisvesten, moeder en kind willen we niet scheiden". De rekrutering door Nederland van vrouwelijke arbeidskrachten uit Joegoslavië, 1966-1979', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26:1 (2000) 76-103.
- * Chung, A.Y., 'Politics Without the Politics: The Evolving Political Cultures of Ethnic Non-Profits in Koreatown, Los Angeles', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 911-929.
- * Cordero-Guzmán, H.R., 'Community-Based Organisations and Migration in New York City', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 889-909.
- * Curtis, R. en L. Zurcher, 'Social movements: an analytical exploration of organizational forms', *Social Problems* 21:3 (1974) 356-370.
- * Dendermonde, M. *Nieuwe tijden nieuwe schakels, de eerste vijftig jaren van de A.K.U.* (Wormerveer 1961).
- * Dolan, J.P. *The immigrant Church, New York's Irish and German Catholics, 1815-1865* (Londen 1975).
- * Elteren, M.C.M. van, *Staal en arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende beleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966* (Leiden 1986) Band A: Periode 1924-1955. Band B: Periode 1956-1966
- * Fennema, M., 'The concept and measurement of ethnic community', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30:3 (2004) 429-447.
- * Fennema, M. en J.N. Tillie, 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25:4 (1999) 703-726.
- * Fennema, M. en J.N. Tillie, 'Civic Communities, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups', *Connections*, 24:1 (2001) 26-41.
- * Goedings, S.A.W., *Labor migration in an integrating Europe. National migration policies and the free movement of workers, 1950-1968* (Den Haag 2006)

- * Goedings, S.A.W., 'Labour market developments, national migration policies and the integration of Western Europe, 1948-1968', in: R. Leboutte (ed.), *Migration et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* (Florence 2000) 312-313.
- * Hannan, M.T. en J. Freeman, 'The population ecology of organizations', *American Journal of Sociology* 82:5 (1977) 929-964.
- * Harst, G. van der en L. Lucassen, *Nieuw in Leiden: plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998).
- * Hart, M. 't, J. Lucassen en H. Schmal, (eds.) *Nieuwe Nederlanders, Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996).
- * Heelsum, A.J. van en J. Tillie, *Turkse organisaties in Nederland: een netwerkanalyse* (Amsterdam 1999).
- * Heelsum, A.J. van, *Marokkaanse organisaties in Nederland: een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001).
- * Heelsum, A.J. van, *Chinese organisaties in Nederland* (Amsterdam 2003).
- * Heelsum, A.J. van, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2: Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004).
- * Heelsum, A.J. van, *Vluchtelingenorganisaties in Nederland* (Amsterdam 2004).
- * Heering, A., *Van Schoorsteenvegers en pizzabakkers. Vier eeuwen Italianen in Groningen* (Utrecht 1985).
- * Hoekstra, T., 'Italianen in Utrecht', *Oud Utrecht*, 71:4 (1998).
- * Hooghe, M., 'Ethnic Organisations and Social Movement Theory: The Political Opportunity Structure for Ethnic Mobilisation in Flanders', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 975-990.
- * Horst, E. van der, *Deventer blik. Geschiedenis van arbeidsmigranten in een Nederlandse industriestad (1945-2000)* (Kampen 2005).
- * Jansen, J., *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Leiden 2006).
- * Klaverstijn, B., *Samentwijken. Via fusie naar integratie* (Arnhem 1986).
- * Koopmans, R. en P. Statham, 'Migration, Ethnic Relations, and Xenophobia as a Field of Political Contention: An Opportunity Structure Approach', in: R. Koopmans, en P. Statham (eds.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives* (Oxford 2000) 13-56.
- * Laarman, C., 'De Portugeestalige migranten en hun parochies in de Nederlandse katholieke kerk, 1969-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2007) 117-142.

- * Lettinga, A., Laat zien en horen dat jullie Italianen zijn. Een vergelijkend onderzoek naar de Italiaanse gemeenschappen van Delft en Utrecht (1960-2007) (Doctoraalscriptie migratiegeschiedenis Universiteit Leiden 2007).
- * Lindo, F., 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuideuropese arbeidsmigranten in Nederland', in: H. Vermeulen en R. Penninx, *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994).
- * Lindo, F. en T. Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland. Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek* (Amsterdam 1992).
- * Lucassen, L. (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004).
- * Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985* (Amsterdam 1985).
- * Mak, G. *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000)
- * Minkoff, D.C., *Organizing for equality, the evolution of women's and racial-ethnic organizations in America, 1955-1985* (New Brunswick 1995).
- * Moya, J.C., 'Immigrants and Associations: A Global and Historical Perspective', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 833-864.
- * Mulder, M., Un sentimento Italiano. Italianen en hun organisaties in Nederland 1945-2007 (Afstudeerscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden 2008).
- * Mulders, M., 'Het verenigingsleven van Slovenen', in: *Met de buik het brood achterna, mijn Sloveense geschiedenis* (Amsterdam 2009) 81-117.
- * Obdeijn H. en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1955* (Amsterdam 2008)
- * Olfers, S.K., *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* (Amsterdam 2004)
- * Os, G. van, "'Ik kwam met een koffer van karton". Spaanse arbeiders bij Philips in Eindhoven (1963-2003)', *Brabants Heem* 55:2 (2003) 45-57.
- * Penninx, R. en M. Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001)
- * Rodriguez-Fraticelli, C., e.a., 'Puerto Rican non-profit organisations in New York City', in: H.E. Gallegos en M. O'Neill (eds.), *Hispanics in the Non-Profit Sector* (New York 1991) 33-48.

- * Roosblad, J., *Vakbonden, immigranten en migranten in Nederland 1960-1966* (Amsterdam 2002).
- * Ruland, L., *De Friulaanse terrazzowerkers* (Utrecht 1986).
- * Schrover, M. *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).
- * Schrover, M., “‘Whenever a Dozen Germans Meet ...’ German Organisations in the Netherlands in the Nineteenth Century’, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32:5 (2007) 847-864.
- * Schrover, M., J. ten Broeke, en R. Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008).
- * Schrover, M., ‘Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas’, in: *BMGN / LCHR* 125:2/3 (2010) 329-354.
- * Schrover, M. en F. Vermeulen, ‘Immigrant Organisations’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 823-832.
- * Suurenbroek, F. en M. Schrover, ‘A Separate Language, a Separate Identity? Organisations of Frisian Migrants in Amsterdam in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries’, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31:5 (2005) 991-1005.
- * Tinnemans, W. (ed.), *L’Italianità. De Italiaanse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1991).
- * Tinnemans, W., *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994).
- * Vermeulen, F., ‘Organisational Patterns: Surinamese and Turkish Associations in Amsterdam, 1960-1990’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 951-973.
- * Vermeulen, F., *The immigrant organizing process, Turkish organizations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organizations in Amsterdam, 1960-2000* (Amsterdam 2006).
- * Wals, H.F.L. (ed.), *Peregrinus in het zilver. 25 Jaar welzijnswerk buitenlanders* (Beverwijk 1981).
- * Wentholt, R., *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland* (Leiden 1967).
- * Wever, J.A., ‘Buitenlandse arbeiders in bedrijf en streek’, in: R. Wentholt (ed.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967) 135-149.

8.2 Online databases en websites

* Alferink, M. en U. Bosma, *Indische Nederlanders en repatrianten, 1945-2007*, te raadplegen op: <http://search.iisg.nl/search/search?action=transform&xsl=migranten-form.xsl&col=migranten&lang=nl>.

* Lucassen, L., *Deutsche Verein in die Nederlanden*, te raadplegen op: <http://search.iisg.nl/search/search?action=transform&xsl=migranten-form.xsl&col=migranten&lang=nl>

* <http://www.enka-edo.com/kunstzijde.htm>

8.3 Staatsdocumenten

* Eindverslag van de Commissie-Blok, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 28 689, nr. 8-9, Onderzoek integratiebeleid

* Ministerie van Binnenlandse Zaken (BiZa), *Minderhedennota*. (Den Haag 1983)

* Wet 13-1-1965, *Staatsblad* 1965, nr. 40. De wet trad in 1967 in werking en bleef geldig tot 1994

9. Geraadpleegde bronnen

9.1 Archiefmateriaal

Content Management Department van AkzoNobel Enterprise (ANECMD)

- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01-1956/12-1960
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1268, Personnel, Italianen 01/1963 – 12/1968
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1961-12/1961
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1962-12/1962
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1415, Personnel, Italianen 01/1969 – 12/1979
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, Personnel, Italianen 9/1965 – 10/1967
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Personnel, Italianen 07-1965/12-1966
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1269, Personnel, Italianen 07/71-12/72
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 1199, Historie AkzoNobel 01/1920-12/1978
personeelsstanden en verloopcijfers pers. in uur- weekloon
- ANECMD, Personnel, inv. nr. 51, 9/1965 – 10/1967 overzicht personeelszaken, 23-08-1966

Gelders Archief

- Gelders Archief, Stichting Sociaal Caritatief Centrum te Arnhem 1970-1980, inv. nr. 2472
- Gelders Archief, Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland 1964 – 1987, inv. nr. 3068

Overig

- Artikel *Trouw*, 04-08-1961

9.2 Interviews

- Interview Romana Van Maanen - Bridda, 1 augustus 2011 – Oosterbeek
- Interview Antonio Manfredda, 29 augustus 2011 – Giesbeek
- Interview Tonino Ortù, 22 augustus 2011 – Arnhem

